

USULCÜLERE GÖRE BİR HÜKMÜN BİRDEN ÇOK İLLETLE TA'LİLİ

Doç. Dr. Sabri ERTURHAN*

The Ta'lil of a Legitimate Decision (*hukm*) with Multiple Causes According to the *Usûlîs*

One of the problematics that is frequently discussed within the framework of causal theory (*illah*) is related whether an evaluation on the basis of causality (*ta'lil*) can be found for a *shar'i* decision (*hukm*) or not. According to Gazali, this problem is one of the intricate themes of the *usûl al-fiqh*. At the basis of the discussion lies the issue whether *illah* is itself *mâjib* (that delays *hukm*). Therefore, the discussion is of *kelâmi* (theological) origin. While according to the *Usûlîs*, who considered the *illah* in its nature as *mâjib*, it is impossible for a *shar'i* decision to have multiple *illah*; other *Usûlîs*, who considered the *illah* as "emâre", "alâmet" and "mu'arrif", argued that such a *ta'lil* is both possible and has already taken place.

This article first provides a historical background of the discussion, and then presents different *usûlî* approaches that evolved around the theme. It also aims to concentrate on the reflections of these different approaches on the applied *fiqh* (*furû' al-fiqh*). Finally, the existing approaches will be analyzed to reach a conclusion.

GİRİŞ

Usûl-i Fıkıh, şer'i-ameli hükümleri bilmenin yöntemidir.¹ Asıllardan/delillerden isabetli hükümlerin çıkarılabilmesi, ictihad melekesini haiz olma ve izlenen metodolojinin kendi içerisinde tutarlı olmasıyla doğru orantılıdır.

Fıkıh hükümler taabbüdî ve ta'lîlî şeklinde genel bir ayırıma tâbi tutulmuştur.² Taabbüdî hükümler makûl olmakla birlikte teşrif gerekleleri aklın hareket sahası dışında kalan, bir başka ifadeyle ictihada mahal olmayan hükümlerdir. Ta'lîlî hükümler ise teşrif gerekleleri akilla anlaşılabilen dolayısıyla ictihad kapsamına giren hususları içine almaktadır. Ta'lîlî hükümlerde gerekçelendirmenin hangi vasıflar (illet-hikmet) ekseninde yapılacağı tartışmaları yanında bu vasıflarda bulunması gerekli şartlar konusu da enince ayrıntılarına kadar araştırma konusu yapılmıştır. Dolayısıyla hükümlerin ta'lîli konusu Fıkıh Usûlünün temel

* C.U. İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı Öğr. Üyesi/ serturhan@cumhuriyet.edu.tr

¹ Apaydin, "Klasik fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *Islam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya 2003, s. 11.

² Bkz. Erdoğan, *Ahkâmin Değişmesi*, s. 107 vd.

problemlerindendir. Bu çerçevede tartışılan problemlerden biri de *bir şerî hükmün birden çok illetle ta'lîlinin mümkün olup olamayacağı* hususudur.

Bir hükmün birden çok illetle ta'lîli probleminin konu edildiği bu makalede konu etrafında oluşan farklı usulî yaklaşımalar ortaya konulacak, temel argümanlar irdelenecek, tartışmaların pratik yansımaları üzerinde durularak bir sonuca ulaşılmasına çalışılacaktır.

Makalede "birden çok illet" tabirindeki "illet" kavramıyla sarhoş edicilik, hırsızlık, sefer gibi başlı başına hüküm doğurmaya elverişli vasıflar kasıtedilmiştir. Bu itibarla haksız yere kasten adam öldürme (el-katlü'l-amdü'l-udvân) örneğindeki kasıt ve hukuka aykırılık unsurları ayrı birer illet kabul edilmeyecektir (Mürekkep illet). Aynı şekilde örneğin "cins-ölçü" gibi müstakil bir illetin cüzlerini oluşturan vasıflar ile yine meselâ zina irtikap eden evli bir şahsa öngörülen cezanın tatbiki için gerekli görülen "ihsan" şartı, zekatın illetini oluşturan nisap miktarı mal için şart koşulan bir yılın geçmiş olması gibi vasıflar "birden çok illet" kapsamında değerlendirilmeyecektir.

I- Kavramsal Çerçeve

Genellikle fikih usûlî ictihadı, ictihad kiyası, kiyas da illet ve ta'lîli çağrıtır.³ İlet, kiyas metodunun merkezinde yer alan dar anlamda kiyasın, geniş anlamda ictihadın esasını oluşturan bir kavramdır. Bir başka ifadeyle *illetten hareketle hükmün elde edilmesi çabası lafzin mâna ve mâkulüyle ilgili olan ictihad faaliyetini kapsar.*⁴ Makale konusu yaptığıımız problemin temelinde usulüllerin illet kavramına yükledikleri anlam büyük oranda rol oynamaktadır. Bu nedenle çalışmamıza zemin oluşturması açısından illet kavramı hakkında özlü bilgi verilmesi isabetli olacaktır.

A-İlet (reason-cause)

Fikih usûlünde genellikle hükmü gerçekleştirdiği kabul edilen açık ve istikrarlı vasif anlamında kullanılan illet kavramının⁵ özellikle Şafîî (204/820) den itibaren fikih usûlündeki terim anlamına yakın biçimde kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁶ Fikih usûlî alanında bize ulaşan ilk eser olma özelliği taşıyan Şafîî'nin *er-Risâle* adlı eserinde "illet"in karşılığı olarak genelde "manâ" terimi kullanılmıştır.⁷ Fikhî hükümlere ilişkin illet teorisinin III. (IX) yüzyılın sonlarında oluşturulmaya başlandığını ve bu kelimenin terim anlamındaki kullanımlarının bu yüzyılda belirgin hale geldiğini gösteren deliller bulunmakla beraber dönemin usûl eserleri günümüze ulaşmadığından illet teorisi ile ilgili geniş izahlara ula-

³ İctihad'ın anlam ve şümülü hk. bkz. Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, MÜİVF, İstanbul 1996; Apaydin, "İctihad", *Dâ*, XXI, 432-445; Ahmad Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, s. 117-154 (Bu eser Haluk Songur tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Rağbet Yayınları İstanbul 1999).

⁴ Apaydin, "İctihad", *Dâ*, XXI, 436.

⁵ İletin tanımları için bkz. Şelevî, *Ta'lîlî'l-ahkâm*, s. 112-128; Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlü'l-fîkh*, s.221; Şa'bân, *Usûlü'l-fîkhî'l-İslâmî*, s. 138; Hanbelî, *Usûlü'l-fîkhî'l-İslâmî*, s. 306; Zuhaylî, *Usûlü'l-fîkhî'l-İslâmî*, I, 671-674; Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 145; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ille fi'l-kyâs*, s. 101; Dönmez, "İlet", *Dâ*, XXII, 117.

⁶ Dönmez, "İlet", *Dâ*, XXII, 117.

⁷ Bkz. Şafîî, *er-Risâle*, s. 511, 512, 516, 523-524, 527-528, 531, 542...Nadir olarak "illet" lafzinin kullanıldığı da görülür. Bkz. s. 535. Şafîî'nin bu eseri Abdulkadir Şener ve İbrahim Çalışkan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. TDV Yayınları, Ankara, 1996.

şabilmek için IV (X) yüzyıl ve sonrasına ait usûl eserlerine başvurmak gerekmektedir.⁸

İillet kavramının, genelde, fiillerin özünde iyiliğin ve kötüluğun varlığını (zatî hüsün ve zatî kubuh) kabul eden ve kabul etmeyen eğilimlere göre anlamlandırdığı görülmektedir. Fiillerin özünde zatî hüsün veya kubuh⁹ kabul eden ekoller illetin väcip kilici anlamında "*müessir*" özelliğini haiz olduğunu ileri sürerlerken, karşı düşüncede olan usulcüler "*muarrif*" özelliğini öne çıkarmışlardır.¹⁰ İillet kavramına bu anımların yüklenmesinde başlıca rolü usûl bilginlerinin mensup olduğu kelamî ekoller oynamıştır. Kisacısı fıkıhtaki ta'lîl problematığının esası kelâmidir.¹¹ Bu itibarla bir şer'i hükmün birden çok illetle ta'lîlinin cevâzı veya adem-i cevâzinin temelinde de aynı kelâmî düşünceler belirleyici olmuştur. Şer'i illetleri aklî illetlerle özdeşleştiren bilginlere göre bir hûk-

⁸ Dönmez, "İillet", *DIA*, XXII, 117.

⁹ İslâm bilginleri şer'i hükümlerin akıl yoluyla bilinip bilinemeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürümlerdir. Akılın gerek şer'i hükümleri algılama ve keşfetmede gerekse hüküm koymada yetki alanını konu edinen geniş teolojik tartışmalar kelâm ve fıkıh usûlünde "hüsün ve kubuh" meselesi başlığı altında ele alınmaktadır. İslâm bilginlerinin hüsün ve kubuh konusundaki görüşlerinin üç madde altında tasnifi mümkündür. Mu'tezile ve onlarla bir konuda mutabakat içerisinde bulunan Cehmiyye, Sî'a, Kerrâmiyye mensubu bilginlere ve İslâm filozoflarına göre hüsün ve kubuh aklıdır, bunların lîyî ve kötülüklerinin idrâki şer'i bir hükmün varlığına bağlı değildir. Çünkü bu fiillerin iyi ve kötü olusları zatıdır. Bu kabulün bir sonucu olarak iyi olan bir hüsün şer'an emredilmemiş olsa bile bunu yapma yükümlülüğü, kötü bir şey yasaklanması dahi ondan kaçınma yükümlülüğü bulunmaktadır. Ünlü Mu'tezili usulcu Ebu'l-Hüseyin el-Basîrî, (436/1044) bu bağlamda şu görüşlere yer vermektedir: Delil ile bilinen hususlar üç kısma ayırmaktadır: Sadece akilla bilinenler, sadece şer' ile bilinenler, hem akıl hem de şer' ile bilinenler. Sadece akilla bilinen hususlar akılda kendisi üzerine delil bulunan hususların tamamıdır. Şer'in sıhhatinin bilinmesi akılla bilinmesine bağlıdır. Allah'ın varlığını, sıfatlarını ve onun çirkin fiiller yapmaktan münezzeb olduğunu bilmek gibi hususlar hep akılla bilinenler cümlesindendir. Hem akıl hem de şer' yoluyla bilinenler ise akılda kendisi üzerine delil bulunan ancak şer'in sıhhati salt akla bağlı olmayan hususlardır. Allah'ın tek olduğunu bilmek ve vedi'ânın iadesinin vacip olduğunu bilmek gibi. Sadece şer' ile bilinenler ise akıl da değil de sadece şer'de (sem') üzerine delil bulanan hususlardır. Şer'i maslahat ve mefsedetler gibi ki namazın vacip olması, içkinin haram kılınması bu hususlar arasındadır (Ebu'l-Hüseyin el-Basîrî, *el-Mu'temed*, II, 886-889). ikinci görüş Mâturîdî'lerin coğunuğu ile Selefiyye'ye mensup bilginlere aittir. Bu yaklaşımı göre eşyada zatî hüsün veya kubuh aklıdır. Bu yaklaşımıyla Mâturîdî bilginlerinin Mu'tezile bilginleriyle paralel düşününde oldukları görülmektedir. Allah bîzâtihî kubuh olan bir şeyi emretmeyecegi gibi, bîzâtihî güzel olanı da yasaklamaz. Fillerin güzel ve çirkin olusları aklî olmakla birlikte kişilerin fillerinden sorumlu tutulabilmeleri için şer'i hitâbın mevcudiyeti zorunludur. Coğunuğu Eş'ârîler'in oluşturduğu bilginlere göre ise, hüsün ve kubuh aklî değil şer'îdir. İyilik ve kötülük bir fiilin zatına ve mahiyetine ait bir vasif değildir. Hüsün ve kubuh ancak Şâri'în hitabına bağlıdır ve bu hitaptan sonra sorumluluğu gerektirir. Akıl bir fiilin güzel veya çirkin olduğunu idrakte yetersizdir. Kisacısı bir fiil Allah tarafından yasaklandığı için kötü veya Allah tarafından emredildiği için güzeldir. Hüsün ve kubuh konusuya ilgili klasikleşmiş özet bilgi bu şekilde olmakla birlikte kaynaklarda detaya inildiğinde çok farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Özet olarak sunmaya çalıştığımızı konuya ilişkin ayrıntılı bilgi edinilmesi için her bir ekolün temel kaynaklarına başvurulması isabetli olacaktır. Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hüseyin el-Basîrî, *el-Mu'temed*, II, 886-889; Nesebi, *Şerhu'l-Müntehab*, s. 788; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfü'l-esrâr*, IV, 380-385; Sadruşşerî'a, *et-Tâvdîh*, I, 360 vd; Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 360 vd; Şevkânî, *İşrâdü'l-fühâl*, s. 7-9; Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *DIA*, XIX, 59-63; Zeydân, *el-Vecîz*, s. 69-73; Ali Haydar, *Usûl-i Fîkih Dersleri*, s. 81-92; Zuhaylî, *Usûlü'l-fîkihi'l-İslâmî*, I, 116-131; Bardakoğlu, "Hüsün ve Kubuh Konusunda Akıl Rolü ve İmam Mâturîdî", *EÜİFD*, sy. IV, s. 62-63; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ilâle fi'l-kîyâs*, s. 78-88; Atar, *Fîkih Usûlî*, s. 107-111; Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, s. 198-201, 266; Macit, "Mu'tezilenin Fîkih Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marîfâ*, Yıl, 3, sy. 3, kış, 2003, s. 73-82; Ardoğan, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Akıl Gücü ve Sorumluluğu", *Marîfâ*, Yıl, 3, sy. 3, kış, 2003, s. 293-314; Yakuboğlu, "Mu'tezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri", *Marîfâ*, Yıl, 3, sayı. 3, kış, 2003, s. 315-330; Gölcük, *İnsan ve Filleri*, s. 259-274; Özdemir, *Kötülik Problemi*, s. 279-297.

¹⁰ Sa'dî, *Mebâhisü'l-ilâle fi'l-kîyâs*, s. 71-102; Dönmez, "İillet", *DIA*, XXII, 117; Omerî, *el-Kiyâs fi't-teşri'i'l-İslâmî*, s. 130 vd.

¹¹ Câbirî, *Akl Yapıtı*, s. 211, 215; Dönmez, "Müctehidin Nasıl Karşısında Durumu...", *MÜİFD*, sy. 4, İstanbul 1986, s. 36.

mün birden çok illetle ta'lili mümkün değildir. O halde aklî ve şer'i illetlere kısaca göz atmayı faydalı buluyoruz.

1) Aklî İllet

Bir tanıma göre aklî illet, başkasında bir hali ve hükmü gerekli kılan ve onda hakiki anlamda müessir olan manadır.¹²

Bir başka tanıma göre, illetliği başka bir etmenin (câil) kendisini illet kılmasıyla değil bizzat özünden kaynaklanan yani illetliği bizâtihî olan illetlerdir.¹³ Bir başka tanıma göre ise ma'lûlün vücut bulması için kendisine ihtiyaç duyulan illettir. İlete ihtiyaç duyan unsura da "mâ'lûl" denilir¹⁴ ilmin, âlimin âlim olmasını; kudretin, muktedirin kudretli olmasını; hareketin, bir cisimin hareketli olmasını gerektirmesi aklî illete verilebilecek örnekler arasındadır.¹⁵

Aklî illeti şer'i illetlerden ayıran tipik özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1-Aklî illet ma'lûlünü bizâtihî müciptir. Aklî illetle şer'i illet arasındaki en esaslı fark bu özellikten kaynaklanmaktadır. 2-Aklî illetin kaynağı akıldır. 3-Aklî illet gerektiriciliğinde başka bir şartta bağlı değildir. 4- Aklî illet kat'î bilgiyle bilinmelidir. 5- Aklî illet ma'lûlü ile birlikte bulunur. Hükmün illetinden ayrı bulunması, illetin bulunup hükmün bulunmaması, illetin hükmüne tekaddüm etmesi mümkün değildir. 6- Aklî illet mürekkep olmayıp basittir, bir tek sıfattan oluşur. 7- Aklî illetin sadece tek bir ma'lûlü olabilir. Bir illetin iki ma'lûlü olamayacağı gibi bir hükmün birden çok aklî illetle ta'lili de mümkün değildir. 8- Aklî illet sabit/vücûdî bir vasif olabilir. Nefyin aklen illet olması caiz değildir. Şer'i illette bu caizdir, çünkü şer'i illet bir emâredir. 9-Aklî illet hükmünü doğurduğu zata özgüdür, bir mahalde kâim olan ilmin hükmünü o mahal için gerektirmesi ve ona mahsus olması gibi.¹⁶

2) Şer'i İllet

Usul bilginleri tarafından şer'i illetin bir çok tanımı yapılmıştır. Biz bundan öne çıkan birkaç tanımı vermekle yetineceğiz.

a) İllet, hükmün muarrifidir/alâmetidir. Yani hükmün sübutuna alamet kılınan manadır. Mana bulunduğunda hüküm de bulunur.¹⁷

b) Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044)'el-Mu'temed adlı eserinde illeti "şer'i hükmü üzerinde müessir olan vasif"¹⁸ olarak tanımlamıştır. *Serhu'l-Umed*'de geçen tanıma göre illet; "Nass ve nass yerine geçen bir delille sabit olan şer'i hükmün taalluku kendisi ile sabit olan ve o hükmü üzerinde müessir olan vasif-

¹² Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *Serhu'l-Umed*, II, 55; a. mlf., *el-Mu'temed*, II, 704.

¹³ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 114; Sa'dî, *Mebâhisü'l-ilâfi'l-kiyâs*, s. 180.

¹⁴ İçi, *el-Mevâkif*, s. 85; Teftâzânî, *Serhu'l-makâsid*, II, 77-78; Tehânevî, *Kessâf*, II, 1209.

¹⁵ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *Serhu'l-Umed*, II, 55; İçi, *el-Mevâkif*, s. 85; Teftâzânî, *Serhu'l-Makâsid*, II, 77-78; Tehânevî, *Kessâf*, II, 1209.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *Serhu'l-Umed*, II, 55-57; a. mlf., *el-Mu'temed*, II, 514-515; Abdülaziz el-Buhârî, *Kesfî'l-esrâr*, IV, 287-288; İçi, *el-Mevâkif*, s. 85-95; Teftâzânî, *Serhu'l-Makâsid*, II, 77-91; Başoğlu, *İillet Tartışmaları*, s. 72-76.

¹⁷ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 111-112; Nesefî, *Serhu'l-Müntehab*, s. 789; Molla Hüsevî, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 298; Şevkânî, *Irşâdü'l-fuhûl*, s. 207; Şelebi, *Tâ'lîli'l-âhkâm*, s. 121. Şer'i illetlerin alamet olduğu görüşü bk., krs. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 9-11.

¹⁸ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî *el-Mu'temed*, II, 704.

tir." Yani şer'i hükmün sübutu kendisine bağlı olan ve bu hüküm üzerinde mües-sir olan vasıftır.¹⁹

Birçok usûl eserinde Mu'tezile bilginlerine atfen illet, "hükümü, Allah'ın ya-ratmasıyla değil bizâtihî müessir (özünde gerektirici) vasif"²⁰ şeklinde tanımlan-mış, Mu'tezile bilginlerinin böyle bir tanım yapmalarının temelinde de onların hüsün ve kubhun aklılığını kabul etmeleri düşüncesinin yattığı ifade edilmiştir.²¹ Ancak mezkûr eserlerde Mu'tezile bilginlerine isnat edilen bu tanımların hangi eserlerde geçtiğine dair bir atıfta bulunulmamaktadır. Yukarıda verildiği üzere ne *el-Mu'temed*, ne de *Serhu'l-Umed* adlı usûl eserlerinde şer'i illetin mûcîp olduğu yönünde bir tanım bulunmamaktadır. Aksine *Serhu'l-Umed*'de şer'i illetlerin hükmeye etkisinin icâp yoluyla olmadığı sarâhaten beyan edilmektedir.²² Yine Kadi Abdülcebbâr'ın (415/1025) *el-Muğnî* adlı eserinde de benzer ifadeler geçmektedir.²³ Araştırdığımız fikih usulü eserlerinde mezkûr tanımın atfedildiği bir mu'tezile kaynağına rastlayamadık. Klasik fikih usûlü kaynaklarında geçen bu tanımların zamanımıza ulaşma-mış veya henüz bilim dünyasına kazandırılamamış mahtût eserlerde bulunması, bu tanımlara o dönemde yaşayan bilginlerin vakîf olmaları son derece muhtemeldir. Çünkü mezkûr tanım, atıfta bulunduğu eserler gibi birçok mûteber usûl kaynağında geçmektedir.

c) Gazâli'ye göre illet hükmü gerektirici bir vasıftır. Şu kadar var ki hükmü gerektiricilik aklî illetlerde bizzat, şer'i illetlerde ise Şâri'in illeti mûcîp/gerektirici kılması yoluyla olur.²⁴ Semerkandî (539/1144)'nın nakline göre Mâtürîdî'nin (333/944) benzer bir tanımı daha önce yaptığı anlaşılmaktadır. Semerkandî'nın, Mâtürîdî'den nakline göre illet; "varlığı, hükmün varlığını vâcip kılan vasif"tir.²⁵ Semerkandî, illetin tanımları arasında sahîh olanının Mâtürîdî'ye ait olan mez-kûr tanım olduğuna vurgu yaparak bu konudaki tercihini belirtir. Semerkandî, devamlı, hükmdeki vücûp kaynağının Şâri' olduğuna da ayrıca vurgu yapar. Semerkandî'nın bu yaklaşımının Gazâli'nin illet anlayışıyla paralellik arz ettigi görülmektedir.

d) Bir başka tanıma göre illet; hükmün konulmasındaki bâistir (*sâik*). Bâis, illet olacak vasfin hikmet ihtiva etmesi ve Şâri'in hükmü koymadaki amacına uygun olmasıdır.²⁶ Kisacası illet maslahatı sağlayıcı, mefsedeti engelleyici bir

¹⁹ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *Serhu'l-Umed*, II, 57.

²⁰ Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 127-129; Cezerî, *Mî'râcü'l-Minhâc*, II, 142; Sadruşşerî'a, *et-Tevdîh*, II, 536; Takiyyüddîn-Tâcüddîn Sübki, *el-Bîhâc*, III, 40; Teftâzânî, *et-Telvîh*, II, 536; Zerkeşî, *el-Bâhru'l-muhît*, V, 112; Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-Tâhir*, III, 303; Abbâdî, *el-Âyâti'l-beyyinât*, IV, 47-48; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî*, II, 232; Şevkânî, *Îrşâdû'l-fuhûl*, s. 207; Şelebî, *Tâ'lîtu'l-ahkâm*, s. 119; Câbirî, *Akıl Yapısı*, s. 213-214.

²¹ Bkz. A.g.e.

²² Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *Serhu'l-Umed*, II, 58.

²³ Kadi Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII (Şer'iyyât), s. 334-335.

²⁴ Gazâli, *Sîfâü'l-gâlîl*, s. 21. Gazâli tarafından yapılan benzer tanımlar için bkz. Gazâli, *Sîfâü'l-gâlîl*, s. 20, 569; a.mlf., *el-Mustâsîf*, II, 280, 363.

²⁵ Semerkandî, *Mîzânî'l-usûl*, s. 581. Krş. Abdüllâzîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 287.

²⁶ Semerkandî, *Mîzânî'l-usûl*, s. 581. Krş. Abdüllâzîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 287.

²⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 180; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 299.

özellik taşımalıdır, hikmet ihtaiva etmelidir. Bunun terminolojideki karşılığı "bâis"tir.²⁸

e) Şâtîbî'ye göre illet; emirlerin veya ibâhenin tealluk ettiği/ilişkili olduğu hüküm ve maslahatlar veya yasakların tealluk ettiği mefsedetlerdir.²⁹

B- Ta'lîl

Kavramsal çerçeve başlığı altında tanımının yapılmasını gereklî gördüğümüz bir kavram da "ta'lîl"dir. Fikih terminolojisinde "*ta'lîl (determination of the cause)*" bir şeyin illetini açıklamak, o şeyi/hüküm delille ispat etmek, illetle ma'lûl üzerine delil getirmek (*burhân-i limmî*),³⁰ bir hükümin illetini, gerekçesini araştırma ve tespit yöntemi,³¹ hükümin üzerine bina edildiği illetin açığa çıkarılması³² gibi anımlar içermektedir.

II-BİR HÜKMÜN BİRDEN ÇOK İLLETLE TA'LÎLİ

A- Arkaplan

Doğal olarak illet teorisinin oluşum süreci içerisinde tartışılan konular arasında yer alan şer'i bir hükümin birden çok illetinin bulunup bulunamayacağı problemi, Gazâlî (505/1111) ve İbnü's-Sübki (771/1370) gibi usulcüler tarafından kıyasın en müşkil konularından biri olarak nitelendirilmiştir.³³ Bahse konu tartışmanın temelinde şer'i illet-aklî illet arasındaki ayrılık veya benzerlik düşünsün yattığının altını çizmeliyiz. Şer'i illetler ile akîlî illetler arasında ayniyet gören, şerî illetleri de akîlî illetler gibi müessir/mûcîp kabul eden usulcüler şer'i bir hükümin birden çok illetinin bulunmasına cevaz vermemişlerdir. Buna mukabil şer'i illetleri mahiyet itibariyle akîlî illetlerden ayıran, şer'i illetlere emâre, alâmet ve muarrif özelliği atfeden usulcüler ise şer'i hükümin birden çok illetle ta'lîline cevaz vermişlerdir.³⁴ Bir başka ifadeyle bu konu, "akîlî illet-akîlî hükümler ilişkisinde olduğu gibi her şer'i hükümin (tek) bir illeti mi vardır yoksa birden fazla illeti bulunabilir mi?" tartışması çerçevesinde gelişmiştir.³⁵

Esas ihtilaf noktası bu olan problem zaman içerisinde karşı grupların tartışmalarıyla devnim kazanmış, konu etrafındaki tartışmalar daha sonraki dönenlerde farklı argümanlara sahip birkaç grubun doğmasını intâç etmiştir.

Risâle'sında kıyas ve ictihad bahsine geniş yer veren İmam Şâfiî'nin, bu problemi ele almadığı görülmektedir.³⁶ Bununla birlikte problemin illet teorisinin gelişim sürecine paralel olarak erken dönem usûl eserlerinde birkaç cümle ve örnekle de olsa yer aldığı yine bu gelişim sürecine paralel olarak problem etrafındaki tartışma ve görüşlerin de gelişme, ayrışma ve netleşme içerisinde girdiği anlaşılmaktadır. Problemin arka planı hakkında bir fikir edinmek amacıyla bazı

²⁸ İçi, *Serhu Muhtasarî'l-müntehâ*, II,213; Emîr Pâdişâh, *Teystru't-Tahrîr*, III,302; Şelevî, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, s. 117.

²⁹ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I,265. Bu eser Mehmet Erdoğan tarafından *İslâmi İlimler Metodolojisi* adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır. İz Yayıncılık, I-IV, 1993.

³⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 489; Şelevî, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, s. 12.

³¹ Erdoğan, *Fikih ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 435.

³² "Ta'lîl", *el-Mevsûatî'l-fikhiyye*, XII, 318; Kalâclî-Kuneybî, *Mu'cemü lügâti'l-fukahâ*', s. 137.

³³ Gazâlî, *Sîfâü'l-gâlib*, s. 515; İbnü's-Sübki, *Râfu'l-hâcib*, IV, 219.

³⁴ Bkz. İbn Berhân, *el-Vusûl ile'l-usûl*, II, 263.

³⁵ Bkz. Başoğlu, *İllét Tartışmaları*, s. 171.

³⁶ Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 476-600.

usulcülerin eserlerindeki yaklaşımlara yer vermeyi yararlı görüyoruz. Konuya dair erken dönemde yazılan bazı usûl kitaplarındaki yaklaşımlar şu şekildedir: Hanefilerin erken dönem usulcülerinden Cessâs (370/981) eserinde konuya yer vermiş, bir hümnün birden çok illetle ta'lilinin caiz olduğunu belirtmiş ve birkaç örnekle bu görüşünü kanıtlamaya çalışmıştır. Cessâs, karşı grubun görüşlerine yer vermemiş ve bir tartışmaya da girmemiştir. Ama konuya ilişkin görüşlerini "bu husus (bir hümnün birden çok illetle ta'lilinin caiz oluşu) algılama gücüne sahip (zevî fehm) hiçbir kimseye gizli kalmayacak derecede apaçık bir konudur" cümlesiyle bitirmiştir.³⁷ Cessâs'ın bu ifadesi bir hümnün birden çok illetinin bulunmasını kabul etmeyenlerin bulunduğu, meselenin tartışma konusu yapıldığını sarahaten ortaya koymaktadır. Debûsî (430/1039) ise "bir hümnün birden çok illetle ta'lilinin cevazı konusunda icma olduğunu" iddia etmiş fakat konuya ilişkin bir örnek zikretmemiştir ve mesleyi tartışmaya açmamıştır.³⁸

Ünlü Mutezile usulcüsü Kadi Abdülcebbâr (415/1025), *el-Muğnî adlı* eserinde bir hümnün birden çok illetinin bulunabileceğini ifade etmiş, gerekçesinde şerî hükümlerin aklî hükümlerden farklılığına dikkat çekmiştir.³⁹ Eserinde bir hümnün birden çok illetle ta'lili konusuna yer veren ünlü Mu'tezile usulcüsü Ebu'l-Hüseyin el-Basîrî (436/1044) de, "illet, şayet *emâre* ise bir hüme iki emârenin delâlet etmesi câizdir", "şayet illet maslahat cihetini gerektiriyorsa bir şeyin iki taraflı maslahati haiz olması da caizdir" şeklindeki ifadelere yer vermiştir.⁴⁰ Basîrî, daha sonra iddiasını bir şahsin birden çok sebeple idama mahkûm edilmesi, namazın aynı anda vukû bulan konuşma ve hades gibi iki farklı nedenle bozulması gibi örneklerle kanıtlamaya çalışmış, konuya ilgili örneklerin çokluğuna da ayrıca vurgu yapmıştır.⁴¹ Hanefî hukukçusu Serahsî (483/1091), "Bir hümnün bir mahalde birden çok illetle sübütunun caiz olması konusunda bütün alimlerin ittifâki bulunmaktadır...İttifâku'l-külli alâ enne'l-hukme yecûzü en yekûne sâbitten fi mahallin bi 'ilelin" şeklinde bir ifadeye yer vermiştir.⁴² Nitekim aynı ifade Debûsî (430/1039) tarafından da kullanılmıştır.⁴³ Serahsî, bu tezini bir hümnün, dört kişinin şahadetiyle sübüt bulabileceği gibi, şahitlerden ikisinin rüçû etmeleri halinde aynı hümnün kalan diğer iki şahidin şahadetiyle de sübüt bulabileceği örneğini vererek ispatlamaya çalışmış, akabinde de aslin hümnünün birden çok illetle ta'lilinin caiz olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁴⁴ Semerkandî (539/1144) de eserinde "bir hümnün birden çok illetle sübütunun caiz olduğu" ibaresine yer vermiştir. İddiasını bir örnekle ispata çalışan Semerkandî, tartışmaya girmemiş, ihtilafın nereden kaynaklandığına dair bir bilgi vermemiştir.⁴⁵ Teftâzânî (792/1390) de *Telvîh*'de mülkiyetin, alış veriş, hibe, miras gibi birkaç yolla sabit olabileceği; bir abdestli kişiden aynı anda sâdir olan kanama, bevl, gaita vb. sebeplerin bir tek hades hümnü doğuracağı örneklerinden hareketle bir hümnün farklı illetlerle ta'lilinin cevazına vurgu yapmıştır. Müellif, şerî illetler bakımın-

³⁷ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, IV, 176.

³⁸ Debûsî, *Takvîmû'l-edille*, II, 307, 338.

³⁹ Kadi Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVII, 342.

⁴⁰ Ebu'l-Hüseyin el-Basîrî, *el-Mu'temed*, II, 799.

⁴¹ Ebu'l-Hüseyin el-Basîrî, *el-Mu'temed*, II, 799.

⁴² Serahsî, *el-Usûl*, II, 182.

⁴³ Bkz. Debûsî, *Takvîmû'l-edille*, II, 307, 338.

⁴⁴ Serahsî, *el-Usûl*, II, 233.

⁴⁵ Semerkandî, *Mizânî'l-usûl*, s. 602.

dan bir hükmün birden çok illetinin bulunmasının önünde bir engel bulunmadığına vurgu yaparak böyle bir durumun ancak aklı illetler bakımından mümkün olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁶ Bu yaklaşımıyla Teftâzânî problemin kaynağına da ayrıca işaret etmiş olmaktadır.

Zaman içerisinde, problemin daha sistematik ele alındığı, her bir görüşe mensup usulcülerin gerek kendi tezlerini desteklemek gerekse grubun görüşlerini tenkit amacıyla meseleyi bir cedel metodu içerisinde ele aldıları görülmektedir. Özellikle Gazâlî'nin (505/1111) bu konuda bir açılım yaptığı belirtmeliyiz. O, *Mustasfâ*, *Sîfâü'l-gâlî* ve *Menhûl* adlı⁴⁷ eserlerinde konuya yer vermiş özellikle *Sîfâü'l-gâlî* adlı eserinde meseleyi geniş bir yelpazede sunmaya çalışmıştır.⁴⁸ Mezkûr eserde meselenin giriftliğine vurgu yapan Gazâlî, konunun aklı, cedeli ve fikhî-icîhâdî kazîyelerle (önerme-hüküm) bağlantılı bulunduğu, vuzûha kavuşturulabilmesi için problemin bu boyutlarıyla incelenmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Konu etrafında oluşan ihtilafların temelinde "illet" kavramına yüklenen anlamların bulunduğu da ayrıca dikkat çeken Gazâlî⁴⁹ daha sonra meseleyi zikrettiği yönleriyle tek tek incelemeye tâbi tutarak izaha çalışmıştır⁵⁰. *Sîfâü'l-gâlî* adlı eserinde uzun ve farklı vecheleriyle ele aldığı bu konuyu müellif yazdığı son büyük kitap olarak bilinen *Mustasfâ* adlı eserinde⁵¹ daha derli toplu ve daha açık seçik ortaya koymuştur.⁵² Gazâlî, bir hükmün, "müessir illet" adı verilen kaynağı nass ve icma olan birden çok illetle ta'lîlinin caiz olduğunu, sebre⁵³ ihtiyaç duyulan ta'lillerde ise illetin tek olma (ittihâdî'l-ilâ) zorunluluğu bulunduğu vurgu yapmış, aksi halde hükmün illete şahitliğinin (münâsebeti) ortadan kalkacağını iddia etmiştir. Bir başka ifadeyle müstenbat illetlerde bir hükmün birden çok illetle ta'lîlini kabul etmemiştir.⁵⁴

Gazâlî, Râzî, Âmidî gibi usulcülerin konuyu müstakil bir başlık altında ele almalarına karşın usulcülerin çoğunluğunun bahse konu problemi müstakil bir başlık altında ele almak yerine genellikle *aks*, *et-tâ'lîl bi'l-adem*, *fark* ve *nakz* gibi konu başlıklarını altında inceledikleri görülmektedir. Birden çok illetle ta'lîl konusundaki yaklaşımların mezkûr kavramlar etrafında yapılan tartışmalar sonucu daha da ivme kazandığı ve belli bir aşamaya geldiği söylenebilir. Bu tartışmaların özellikle de memzûc metod esas alınarak telîf edilen eserlerde daha belirginleştiği ve yoğunlaştiği görülmektedir. Bütün bu tartışma ve yaklaşımlar sonucu konu etrafında oluşan görüşler genellikle bir şer'i hükmün birden çok

⁴⁶ Teftâzânî, *et-Telvîh*, II, 585-586.

⁴⁷ Gazâlî, *el-Menhûl*, s. 392-394.

⁴⁸ Bkz. Gazâlî, *Sîfâü'l-gâlî*, s. 514-537.

⁴⁹ Gazâlî, *Sîfâü'l-gâlî*, s. 514.

⁵⁰ Gazâlî, *Sîfâü'l-gâlî*, s. 514.

⁵¹ Bkz. Apaydin, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, s. XI.

⁵² Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484-488. Bu eser "İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi" adıyla Yunus Apaydin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Rey Yayıncılık, I-II, Kayseri, 1994.

⁵³ Usulcülerin terminolojisinde sebr; müctehidin hasretî vasıfları incelemesi, illet olmaya uygun vasfi alarak diğerlerini illet olmaya uygun vasif olmadıkları için ilgâ etmemesidir. Sebr ve taksim; müctehidin asla illet olabilecek vasıfları topladıktan sonra bu vasıflardan illet olmaya elverişli olmayanları iptal ederek, devre dışı bırakarak kalan vasfi illet olarak belirlemesidir. Sebr ve taksim işleminde her bir müctehid farklı vasfin illet olduğu sonucuna ulaşabilir. Çünkü sebr ve taksim illetin içtihat yoluya belirlendiği bir yöntemdir. Mesela ribânnın illeti konusunda her mezhebin illeti farklı belirlemesi bu yöntem sonucudur. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 384 vd.; Şevkânî, *Îrşâdû'l-fuhûl*, s. 213; Zuhayî, *Usûlü'l-fîkhî'l-İslâmî*, I, 671-674.

⁵⁴ Bkz. Gazâlî, *Sîfâü'l-gâlî*, s. 534; a.mlf., *el-Mustasfâ*, II, 484-488, 425; a.mlf., *el-Menhûl*, s. 392-394

illetle ta'lil edilebileceğine mutlak anlamda cevaz verenler, mutlak anlamda cevaz vermeyenler, sadece mansûs illetlerde⁵⁵ veya sadece müstenbat illetlerde⁵⁶ cevaz verenler şeklinde bir tasnife tâbi tutulmuştur.⁵⁷

Biz bir hükmün birden çok illetle ta'lili problemi etrafında oluşan görüşleri aklen mümkün gören usulculer, aklen mümkün görmeyen usulculer ana başlıklı altında incelemeye çalışacağiz.

B- Şer'i Bir Hükmün Birden Çok İlletle Ta'lilini Aklen Mümkün Gören Usulculer

Şer'i bir hükmün birden çok illetle ta'liline usulculerin cumhûrunu oluşturan hukukçuların cevaz verdikleri görülmektedir.⁵⁸ Şu kadar var ki bu bilginler aklı cevaz noktasında hemfikir olmakla birlikte şer'an vukûu noktasında iki gruba ayrılmışlardır.

1-Şer'an Vâki Görmeyen Usulculer

Konuya ilişkin İmamü'l-Harameyn el-Cüveyînî'ye (478/1413) ait iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre bir hükmün iki illetle ta'lili aklen ve külli maslahatlar açısından imkan dışı olmamakla birlikte şer'an böyle bir durumun vukûu imkanı değildir. Şayet şer'an imkan dışı olmamış olsayıdı, iddianın üzerinden bunca asırlar geçmesine rağmen nadir de olsa birkaç kez vukû bulması gereklidir. Oysa ki böyle bir durum vukû bulmamıştır. Müellif bu görüşüne *el-Burhân* adlı eserinde yer vermektedir.⁵⁹ Klasik kaynaklarda da Cüveyînî'nin sadece bu görüşüne yer verilmiş olup diğer görüşüne ait bir kayıt bulunmamaktadır.⁶⁰ Zerkeşî, *Kiyâ el-Herrâsî*'nin (504/1110) de bu görüşü paylaştığını nakletmektedir.⁶¹ *et-Telhîs* adlı eserinde geçen ikinci görüşünde ise Cüveyînî, şer'i bir hükmün birden çok illetinin hem aklen hem de şer'an caiz ve mümkün olduğuna vurgu yaparak, aksi görüşte olanları kıyası ve yöntemlerini hâkîyla kavraya-mamakla itham eder. Müellif devamlı, şer'i illetlerin bizzat hükmü gerektirici bir

⁵⁵ Mansûs illet; Nass veya icma ile bilinen illetlerdir. "Velâ takrabû hünne hattâ yathurne" ayetindeki cinsi münasebetten yasaklanmanın illetti taharet halinin bulunmamasıdır. Bkz. Bilmen, I, 176-177; Atar, *Fikih Usûlî*, s. 67; Sa'dî, *Mebâhîsü'l-ilîle fi'l-kîyâs*, s. 180; Omerî, *el-Kîyâs fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 215.

⁵⁶ Müstenbat illet: İctihat yoluyla belirlenen illetlerdir. Mesela çocukluğun velâyeti illet oluşu, kedinin evde dolaşması nedeniley temiz oluşu bu konuda verilebilecek örnekler arasındadır. Bu hususlar müctehid tarafından derinlemesine tetkik edildiğinde bunların illetinin zarurete mebni olduğu anlaşılır. Bilmen, I, 176-177; Atar, *Fikih Usûlî*, s. 67; Sa'dî, *Mebâhîsü'l-ilîle fi'l-kîyâs*, s. 181.

⁵⁷ Amîdî, *el-İhkâmî*, III, 208; Âl-i Ibn Teymiye, *el-Müsevvîde*, s. 416-418; Isnevî, *et-Temhîd*, s. 481; a.mlf., *Nîhiyyetü's-sûl*, III, 121; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'il*, IV, 53 vd; Zerkeşî, *el-Bâtru'l-muhit*, V, 174-177; ibn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 181; Molla Hüsrev, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 357; Bennânî, *Hâsiyyetü'l-Bennânî*, II, 245; Şevkânî, *Îrşâdü'l-fuhâl*, s. 209; Sa'dî, *Mebâhîsü'l-ilîle fi'l-kîyâs*, s. 283; Abdülhamîd, *Huccîyyetü'l-kîyâs*, s. 123-127; Omerî, *el-Kîyâs fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 187; Ahmad Hasan, *Analogical Reasoning in Islamic Jurisprudence*, s. 209-215.

⁵⁸ Cüveyînî, *el-Burhân*, II, 820; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfî'l-esrâr*, IV, 78; ibn Müflîh el-Makdisî, *Usûlî'l-fîkh*, III, 1232; ibn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 181; Molla Hüsrev, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Fâdi-sâh, *Teyşîru't-Tahrîr*, IV, 23; ibn Abîşsekûr, *Müsâllemü's-sübût*, II, 500; Bennânî, *Hâsiyyetü'l-Bennânî*, II, 245.

⁵⁹ Cüveyînî, *el-Burhân*, II, 832; İcî, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 123; Abbâdî, *el-Âyatü'l-beyyînât*, IV, 67; Bennânî, *Hâsiyyetü'l-Bennânî*, II, 245.

⁶⁰ Bkz. İcî, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 123; İbnü's-Sübkî, *Râfu'l-hâcîb*, IV, 220; Zerkeşî, *el-Bâtru'l-muhit*, V, 177; Abbâdî, *el-Âyatü'l-beyyînât*, IV, 67; Bennânî, *Hâsiyyetü'l-Bennânî*, II, 245; Şevkânî, *Îrşâdü'l-fuhâl*, s. 209.

⁶¹ Zerkeşî, *el-Bâtru'l-muhit*, V, 177.

özelliğe sahip olmayıp aksine birer emâre olduklarını, bir hükmün sübütü için birden çok emâre ikamesinin imkan dışı olmadığını, bu hususun erbâbına kapalı bir yönünün de bulunmadığını beyan eder. Daha sonra müellif bir hükmün birden çok illetle ta'liline cevaz vermeyen görüşün yanlışlığını ispatlamaya çalışır ve ayrıca bahse konu görüşün oldukça zayıf olduğunu iddia eder.⁶²

Klasik dönem ulemâsına izafe edilen birden çok görüşün bulunması doğal olmakla birlikte, müellifin ikinci görüşüne kaynaklarda yer verilmemiş olması, birinci görüşünün tercih edilmiş olmasından çok, bahse konu eserin kendi dönenmeleri itibarıyle ilmî çevrelere ulaşmamış olmasıyla da yorumlanabilir.

2- Şer'î Bir Hükmün Birden Çok İlletle Ta'lilini Şer'an Vâki Gören Usulcüler

Bir şer'î hükmün birden çok illeti bulunabileceğini hem aklî cevaz hem de şer'î vukû itibarıyle kabul eden bilginleri de kendi aralarında bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Buna göre bir kısım usulcüler böyle bir durumun mutlak anlamda şer'î vukûunu kabul ederlerken, bir kısım usulcüler sadece mansûs illetlerde, diğerleri de sadece müstenbat illetlerde kabul etmektedirler.

a) Mansûs ve Müstenbat İlletlerin Tamamında

Bir şer'î hükmün hem mansûs, hem de müstenbat kapsamına giren birden çok illetinin bulunabileceği bir diğer ifadeyle mutlak anlamda cevaz; birden çok illetin eş zamanlı (maiyyet) veya ard arda (teâkub-tertîb) aynı şahis/mahal üzerinde aynı şer'î hükmü doğurmaları demektir.⁶³

Bu görüş sahibi usulcülerin temel görüş ve gerekçelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Bir hükmün bir illetle sübütü aynı hükmün bir başka illetle de sübütuna engel değildir.⁶⁴ Çünkü hükmün konuluş gerekçesini teşkil eden şer'î illetler birer *emâre*, *alâmet* ve *muarif*'tirler. Yoksa mûcîp (vacip kılıcı) değildirler. Zira bir hükmü väcip kılma, sadece Şâri'in yetkisi dahilindedir. Hal böyle olunca Şâri'in bir hükmün ta'lili için iki veya daha fazla emâre kilması imkan dışı değildir.⁶⁵ Tek bir ma'lûl üzerinde birden çok illetin müessir olamayacağı sadece aklî illetler bakımından söz konusudur. Bu cümleden olarak mesela tek bir cevherdeki hareket hali iki (müstakîl) hareketin etkisiyle olmaz. Aynı şekilde bir cisimdeki siyahlığın iki siyahlatıcı illeti, bir kabin kırılmasının iki müstakîl kırma illeti olmaz.⁶⁶

b) Birden çok illetle bir hükmün ta'lili hem mümkün, hem de vâkidir.⁶⁷

Bu usulcülerin böyle bir ta'lilinin imkanı bağlamında verdikleri örneklerden bazıları söyledir: Aynı anda hem (kadına) dokunan, hem de beyleden⁶⁸ veya

⁶² Cüveynî, *et-Telhîs*, III, 282-283.

⁶³ Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-Tâhrîr*, IV, 23-26; Bennânî, *Hâsiyetü'l-Bennâni*, II, 245; Şînkîti, *Nesru'l-bünûd*, II, 139.

⁶⁴ İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 917; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfî'l-esrâr*, IV, 78. Krş. Ebu'l-Hüseyîn el-Basîrî, *el-Mu'temed*, II, 799-800.

⁶⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 634-635; Sîrâzî, *Serhu'l-Lüma'*, II, 940-943; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484; Râzî, *el-Mahsûl*, V, 275; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 917; Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 340; İcî, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 224.

⁶⁶ Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 341.

⁶⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 176; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 484; İcî, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 224; Molla Hüsrev, *Mîrâdü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-Tâhrîr*, IV, 23; İcî, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 123; İbn Emîr el-Hâc, *et-Tâkrîr ve't-tâhbîr*, III, 181, İbn Abdişekûr, *Mûsellemü's-sübût*, II, 500, 505.

aynı anda kendisinden bevl, mezî, gaita, burun kanaaması vb. sâdir olan bir şahsin bu nedenlerle abdesti bozulur.⁶⁸ İddet bekleyen bir kadının bu zaman dilimi içerisinde aynı zamanda irtidat etmesi durumunda bu iki sebep mezkûr kadınla cinsel ilişkiye girilmesini haram kılar.⁶⁹ Bir namazın ifâsi esnasında hem bir hades hali ve hem de konuşmanın vukûu durumunda da bir hükmün iki illetle ta'lili söz konusudur.⁷⁰ Bir kız çocuğunun, A şahsinin hem kız kardeşinden, hem de erkek kardeşinin hanımından süt emmesi durumunda bu kız çocuğu A şahsına iki yönden haram olmaktadır. Çünkü mezkûr A şahsı, kız kardeşi ile erkek kardeşinin hanımından süt emen bu kız çocuğunun hem dayısı ve hem de amcası konumundadır.⁷¹ Aynı zaman dilimi içerisinde hem oruçlu, hem ihramlı, hem de iddet bekleyen bir kadınla cinsel ilişki kurulmasının haramlığı da böyledir. Bu örnekte üç ayrı vasif aynı hükmün yani kadınla cinsel ilişki yasağının farklı illetleri olmuştur.⁷² Bir şahsin alış veriş, hibe, miras gibi birkaç nedenle mülkiyete hak kazanması da bu çerçevede verilebilecek örnekler arasındadır.⁷³ İrtidat, kasatten adam öldürme, evlilikte zina gibi birden çok nedenle aynı şahsin idamına hükmedilmesi de kaynaklarda sıkça zikredilen örnekler cümlesindendir.⁷⁴ Ahmed b. Hanbel'e atfedilen "ölü domuz etinin yenilmesi"nin haramlığına dair örnek de bu çerçevede ileri sürülen bir başka misaldır. Bu örnekte haramlığın iki illeti bulunmaktadır; hem domuz etinin yenilmesi, hem de ölü etinin yenilmesi. Bu iki illetin doğurduğu yasaklı hükmü ise tektir. Ölü domuz etini yiyan bir şahsin haram fili işlemesi, söz konusu bu iki sebebe istinat etmektedir.⁷⁵

Zikredilen bu örneklerde görüldüğü üzere tek bir hüküm, birden çok farklı illetle ta'lîl edilmiştir. Bahse konu hükmün bu sebeplerden sadece birine ihâle edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla zikredilen örneklerde birden fazla haram hükmü vardır, denemez. Aksine haram hükmü tektir ama illetler birden fazladır.⁷⁶

c) Şu hadis de kaynaklarda bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin fiilen vukûuna delil olarak zikredilmektedir. Olay şöyledir: Ümmü Habîbe, Hz. Peygamber'e gelerek kendisine Hz. Peygamber'in, üvey kızı Dürre bt. Ümmü Seleme ile evlenme talebinde bulunacağı haberi verildiğini söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Ümmü Habîbe'ye, *hem kendisinin ve hem de Dürre'nin babası Ebû Seleme'nin, Süveybe adlı kadından süt emdiklerini bu nedenle Dürre'nin, süt erkek kardeşinin kızı olduğunu, kendi himayesinde bulunan üvey kızı olması hasebiyle Dürre'nin kendisine zaten haram olduğunu, böyle bir durum söz konu-*

⁶⁸ ibn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 917; Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 340.

⁶⁹ Abdülaçîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79; Teftâzânî, *et-Tâlvîh*, II, 585-586; ibn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 18; Molla Hüsrev, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teyâru't-Tâhrîr*, IV, 23; ibn Abdişsekûr, *Müsellemî's-sübût*, II, 500;

⁷⁰ Bedrân, *Nîzhetî'l-hâtr*, II, 291.

⁷¹ Ebu'l-Hüseyîn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 799-800.

⁷² ibn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 918; Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 340; Abdülaçîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79. Benzer bir örnek için bkz. Gazâlî, *el-Mustâsfâ*, II, 484.

⁷³ Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 340. Başka örnekler için bkz. Cessâs, *el-Fustûl fi'l-usûl*, IV, 176.

⁷⁴ Teftâzânî, *et-Tâlvîh*, II, 585-586.

⁷⁵ Cessâs, *el-Fustûl fi'l-usûl*, IV, 176; Semerkandî, *Mîzânî'l-usûl*, s. 602; Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 271; Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 340; İsnâvî, *Nihâyetî's-sûl*, III, 122; Molla Hüsrev, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 355-356; Emîr Pâdişâh, *Teyâru't-Tâhrîr*, IV, 23.

⁷⁶ ibn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, III, 1232; ibn Teymiye, *Mecmâu fetâvâ*, XX, 169-170.

⁷⁷ Gazâlî, *el-Mustâsfâ*, II, 484.

*su olmasa bile Dürre'nin kendisine süt yoluyla haram olduğunu vurgu yapmış-*tır.⁷⁸ Görüldüğü üzere buradaki nikahın haramlığı “üvey kız” ve “süt kardeşliği” gibi iki illetle ta'lîl edilmiştir.⁷⁹

aa) Bu Görüse Yöneltilen Eleştiriler

Bu görüşler bir hükmün birden çok illetle ta'lîline cevaz vermeyen usulcüler tarafından farklı açılardan eleştirilmiştir. Şimdi bu eleştirilere ve verilen cevaplara bir göz atalım:

a) Bir illetin ta'lîde müstakil olması demek hükmün diğer illetlerle değil de sadece o illetle sübüt bulması demektir. İlletlerin birden çok olması durumunda her bir illetin başlı başına müstakil bir illet olması diğer illetleri müstakil olmaktan çıkardığı gibi mezkûr illetlerin yokluğunu da gerekli kılar. Mesela fakihler, ribânnın illetini belirlerlerken tercih yöntemini kullanmışlar, bu cümleden olarak Hanefîler cins ve ölçü, Şafî'ler tu'm/yiyecek, Mâlikîler ise kût/saklanabilir gıda maddesi olma vasfinı ribânnın illeti olarak belirlemişler, bu işlemi yaparlarken de bu vasıfları diğer vasıflara tercih etmişlerdir. Oysa diğer vasıflar da müstakil olarak ribânnın illeti olma özelliğini haizdirler. Fakihlerin bu yönteme başvurularının temelinde, illetler arasında teâruz meydana geleceği, dolayısıyla bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin mümkün olamayacağı düşüncesi yatkıntadır. Bu düşünceden hareketle vasıflar arasından böyle bir tercihe yönelmişlerdir. Şayet bu fukaha nazarında birden çok illetle ta'lîl imkan dışı olmamış olsaydı, diğer bütün vasıfların da ribâya illet olabileceğine cevaz verirlerdi.⁸⁰

b) İlletlerin müteaddit olmaları hükümlerin de takdiri/doğal olarak müteaddit olmalarını gerektirir. Meseleyi izah bağlamında idamla ilgili hükmü ele alacak olursak, bu örnek olayda esasında suç işleyen aynı şahıs olmasına rağmen farklı suçları işlemiştir, ortak hükmüm idam olmasına karşın her bir suç karşılığı ayrı ayrı mahkum olmuştur. Dolayısıyla karşımızda sanki birden fazla fail bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle irtidat sebebiyle idamın cevazının sebebi, kasatten adam öldürme nedeniyle idamın cevazının sebebinden başkadır. Sebeplerin farklı olması doğal olarak hükümlerin de farklılığını gerektirir. Böyle olunca da örneğin kisasen idam cezası, irtidat karşılığı olan idam cezasına veya hirâbe suçu karşılığı öngörülen idam cezasına muğâyır olur, yani başka bir ceza olur. Kisas cezasının af yoluyla iskatı durumunda irtidat, hirâbe veya (evlinin) zinası karşılığı hak edilen idam cezaları da düşmüş olmaz. Zikredilen idam hükümleri bir birine muğâyır olmamış olsalar da netice böyle olmazdı. Yani birinin sukutu ile diğerinin de düşmesi gerektirdi. Bu filler ayrıca hak taksimi bakımından da farklılık arz etmektedir. Söz gelimi kisas, kul hakları kapsamına girerken, diğer filler Allah/kamu hakları kapsamına girmektedir. Kisası maktûl yakınlarının af ile iskat hakkı veya cezayı diyete dönüştürme yetkisi bulunmaktadır. İnfaz duru-

⁷⁸ Farklı ifadelerle bkz. Buhârî, “Nikâh”, 20, 25, VI, 125, 127; Müslim, “Radâ”, 15, 16, II, 1072-1073; Ebû Davûd, “Nikâh”, 6, II, 546-547. Hadisin yorumu için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, X, 179; Nevehî, *Şerhu Müslim*, C. X, Cüz. IX, s. 268.

⁷⁹ İbn Teymiye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 169; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, X, 179; Sehârenfûrî, *Bezlî'l-mechûd*, C. V, Cüz, 10, s. 26-28.

⁸⁰ Abdüllâzîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, II, 1235; İbnü's-Sübki, *Râfu'l-hâcib*, IV, 233 vd.; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 183; Emîr Pâdişâh, *Teystru't-Tahrîr*, IV, 26.

munda ise kul hakkının diğer cezaların infazına önceliği bulunmaktadır. İrtidatın cezası tekrar İslâm'a dönmekle düşer. Evli şahsin zina cezasının (idam) düşmesi ise hiçbir şekilde mümkün değildir. Ayrıca her bir suçun cezasının infaz edilme şekilleri de farklıdır. Bütün bu nedenlerden dolayı burada tek bir huküm değil, aksine, müstakil farklı hükümler bulunmaktadır.⁸¹

ba) Verilen Cevaplar

Bu eleştiriler şu şekilde cevaplandırılmıştır:

a- Şer'i illetler esas itibarıyle hükmeye gerekçe teşkil eden "*emâreler*" dir. Bir huküm için iki alamet ikamesi mümkün değildir. Bu imkansızlık ancak aklı illetler bakımından söz konusu olabilir. Şer'i illetlerin birden çok olabileceğinin cevazını bizzat vukûrı oluşturmaktadır. Meseleyi hades halinin vukûrı örneği üzerinde açıklığa kavuşturmak gerekirse; idrar/bevl, gaita, mezi, yaradan kan çıkışması gibi durumlardan her biri, diğer illetler bulunmasa dahi, esasında tek başlarına hadesi meydana getirme özelliğine sahiptir. Bu sebeplerin, aynı hades halini eş zamanlı olarak da (maiyyet) meydana getirebilmelerinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Aynı şekilde kasten adam öldürme ve irtidat fiilleri başlı başına idam hükmünü gerektiren bağımsız birer illet olma özelliğini haiz olmalarıyla birlikte, iki veya daha fazla farklı illetin, eş zamanlı (maiyyet) olarak aynı idam hükmünü gerektirmeleri de mümkün değildir. Hülasa, bir hükmün birden çok farklı illetle vukûrı mümkün değildir.⁸² İslam hukukçularının ribânnın illetini belirlerlerken bazı vasıfları diğerlerine tercih ettikleri iddiası da doğru değildir. Çünkü fakihler, ribâ illetini belirlerlerken tercih yapmamışlar, aksine, diğer vasıfların illet olma özelliğini taşımadıklarını ispat etmişler ve bu niteliği taşımayan vasıfların illetliklerini iptal etmişlerdir. Diğer taraftan fukaha, ribânnın illeti olarak belirledikleri cins-ölçü, tu'm/yiyecek, kût/saklanabilir gıda maddesi gibi vasıflardan her birinin müstakil olarak ribânnın illeti olduğu konusunda görüş birliği de etmişlerdir. Öyle olmasaydı bu vasıfların toplamını tek bir illet (keyl + tu'm + kût = ribânnın illeti) kabul ederlerdi. Oysaki böyle bir kabul söz konusu değildir.⁸³

b- Bir şeyin iki delilden birine izafe edilmesi o şeyin teaddidüünü gerektirmez. Öyle olmuş olsaydı bevl nedeniyle vaki olan hadesin, gaita sonucu oluşan hadese muğayir olması gerekiirdi ki böyle bir durum batıldı. Bir hükmün farklı illetlerle ta'lîlinin bir gelişimi olarak nitelenmesi de hatalıdır. Çünkü bu illetlerin her biri müstakil olduğunda aynı hükmün örneğin hades hali yine vuku bulacaktır. Hal böyle olunca aynı hükmün birkaç illetle vukûrı da mümkün değildir. Söz gelimi mülkiyetin doğması tek bir huküm olmakla birlikte bu mülkiyetin alış veriş, hibe, miras vb. mülkiyet sebeplerinin ictimai ile aynı anda doğması da mümkün değildir.⁸⁴ İdam cezasının sebepleri konusundaki eleştirilere gelince, esasında burada da tek bir huküm bulunmaktadır, o da hayatın izâlesidir. Adam öldürme, irtidat,

⁸¹ Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 271; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 209; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79; İbnü's-Sübki, *Râfu'l-hâcib*, IV, 221 vd.

⁸² Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79.

⁸³ Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79; İçî, *Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 224-225; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1235; İbnü's-Sübki, *Râfu'l-hâcib*, IV, 240; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tâbîr*, III, 181; Molla Hüseyîn, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 356; Emîr Pâdişâh, *Teystrî'u't-Tâhir*, IV, 26.

⁸⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79; İçî, *Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 224; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1234.

hirâbe ve zina illetlerinin tamamı sonuça aynı hükmü yani hayatın izâlesini gerektirmektedir. Yani idama konu olan mahal tektir. Bu itibarla aynı mahall üzerindeki idam hükmünün ikinci, üçüncü bir sebeple ta'lili, birinci sebeple olan ta'lile aykırılık teşkil etmez. Kısaca bir mahalle izafe edilen sebeplerin teaddüdü, hükmün de teaddüdünü gerektirmez (izafeler, zât-ı muzâfin da teaddüdünü gerektirmez). Hak taksimi açısından yaklaşımınıza gelince; hüküm, sebebin mahiyetinden farklılık arz eder. Biz, idam hükmünü bir sebeple ta'lil ettikten sonra başka bir idam sebebi daha doğsa, bu sonraki sebep önceğini değiştirmez. Diğer taraftan mesela af nedeniyle kasten adam öldürme cezası düşmüş olsa, irtidat nedeniyle olan idam hükmü veya tekrar İslâm'a dönmekle irtidat cezası düşmüş olsa, adam öldürme nedeniyle aynı mahal üzerindeki idam hükmü devam etmektedir. Yani idam hükmünü gerektiren sebeplerden biri zâil olsa dahi aynı idam hükmünün varlığı diğer illetlerle devam etmektedir.⁸⁵

Her iki grubun bir diğerine yönelikleri eleştiri ve cevaplardan sonra bir hükmün birden çok illetle ta'liline cevaz veren usulcülerin öngördükleri şartları şu şekilde sıralamak mümkündür: a) huküm aynı mahal/şahıs üzerinde gerçekleşecek, b) illet sayısı birden fazla olacak, c) illetler arasında ayniyet, temâsûl ve ziâlik bulunmayacak, d) her bir illet başlı başına bir huküm doğuracak derecede müstakil olacak; bir başka illetin cüz'ü veya vasfi olmayacak e) illetlerin doğduğu huküm aynı olacak, d) illetler mahalle eş zamanlı veya ard arda etki edecek (tevârud), e) illet olacak vasıflar özünde gerektirici/mûcip olmayıp hukme alâmet ve emâre olma özelliği taşımış olacak.

b) Sadece Mansûs İlletlerde

İbn Fûrek (406/1015), Gazâlî (505/1111) ve Râzî (606/1210) gibi usulcüler, bir şer'i hükmün birden çok mansûs illetle ta'lilini kabul ederlerken, aynı durumu müstenbat illetler bakımından kabul etmezler.⁸⁶

⁸⁵ Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 274; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfî'l-esrâr*, IV, 79; İcî, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 224; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 182; Emîr Pâdişâh, *Teystrît-Tâhrîr*, IV, 23; İbn Abîşsekûr, *Müsellemî's-sübût*, II, 500. Bir hükmün birden çok illetle ta'lilini kabul etmeyen usulcüler, illet sayısı kadar huküm doğacağını ileri sürerek bu tezlerini özellikle bir şahsin idamını gerektiren olaylar gibi bazı örnekleri temel olarak ispatlamaya çalışırlar. Fıllerin infaz şekillerinin farklılık arz etmeleri, hak taksimi bakımından farklı kategorilerde yer almış olmaları bu hukukçuların dikkat çektileri hususlar arasında yer alır. Bu usulcüler meselâ kısasını af yoluya düşmesi sonucu diğer idam cezalarının da düşmüş olmayacağı dolayısıyla hükmün tek olmadığınnı altını çizerler. Bu gerekçelerden hareketle eş zamanlı ve aynı mahal üzerinde de olsa birden çok illetin doğal olarak birden çok farklı hükmün doğmasını intact edeceğini vurgu yaparlar. Bu iddialara karşı hükmün tek olduğunu savunan usulcüler ise illetin birden çok olmakla birlikte hükmün tek olduğunu, bu hükmü doğuran illetlerden biri veya bir kaçının daha sonra ortadan kalkmasıyla hükmün de ortadan kalkmış olmayacağına aksine diğer illetlerin aynı hükmü aynen devam ettireceğini, hükümlerin birden çok kabul edilmesinin zorunlu olarak illetlerin biri birlerine zıt olmalarını da gerektireceğini, bu mantıkta hareket edildiğinde ise söz gelimi hadesi gerektiren kanama, bevl, kusma, lems vb. durumlardan her birinin, bir diğerileyle zıt düşeceğini oysa mezâkî illetler arasında siyah-beyaz, helal-haram gibi bir ziâliğin bulunmadığına dikkat çekerler. Sonuç itibarıyle bu usulcülere göre bahse konu meselede huküm tektir. illetlerden bazısının yokluğu hükmün çöküğü için mesnet teşkil etmez, aksine diğer illetlerde aynı hükmün varlığı devam eder (Yazarın notu).

⁸⁶ Gazâlî, *Sîfâü'l-gâlit*, s. 514; a.mlf., *el-Mustâsîf*, II, 484; a. mlf., *el-Menhûl*, s. 392-394; Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 271; Takiyyüddîn-Tâcüddîn Sübki, *el-İbhâc*, III, 115; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 61; Zerkeşî, *el-Bâhrû'l-nûhiyat*, V, 176; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, III, 18; Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennâni*, II, 245; Bedrân, *Nûzhetü'l-hâtr*, II, 292.

Bu düşünceyi taşıyan usulcülerin mansûs illetler bakımından ileri sürdükleri gerekçelerin önemli bir bölümü konuya mutlak anlamda (mansûs-müstenbat illetlerin tamamında) cevaz veren usulcülerin görüşleriyle birlikte yukarıda arz edildiğinden tekrar edilmeyecektir.

Bu usulcülerin temel argümanlarına göre, şer'i illetler hükmə esas teşkil eden emârelerdir. Bu nedenle Şâri'in bir hükmün sübfîti için iki veya daha fazla emâre tayin etmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Dolayısıyla da bir hükmün iki veya daha çok illetle ta'lili caizdir.⁸⁷

Yukarıda da arz edildiği gibi Gazâlî (505/1111), bir hükmün birden çok illetle ta'lili konusuna özel önem atfetmiş, *Mustâsfâ*, *Şîfâ'î'l-gâlîl* ve *Mehnâl* adlı⁸⁸ eserlerinin tamamında yer verdiği problemi özellikle *Şîfâ'î'l-gâlîl* adlı eserinde geniş bir yelpazede sunmaya çalışarak bu konuda bir açılım getirmiştir.⁸⁹ Gazâlî, problemin giriftliğine vurgu yaparak konunun aklî, cedeli ve fikhî-ictihâdî kazîyelerle (önerme-hüküm) bağlantılı olduğunu, problemin açılığa kavuşturulabilmesinin mezkûr boyutlarıyla ele alınmasını gerekli kıldığına vurgu yapmış, meseleyi bu boyutlarıyla tek tek irdeleyerek bir sonuca ulaşmıştır.⁹⁰ Gazâlî, konuyu tetkik ederken ihtilafların temelinde "illet" kavramına yüklenen anlamların bulunduğuunun özellikle altını çizer. Bu cümleden olarak kendisine *bâis*, *muarrif* ve özünde değil de *Şâri'in hitabıyla mücip* anlamı yüklenen vasîflarda bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin aklen caiz olduğunu kaydeder.⁹¹ *Şîfâ'î'l-gâlîl* adlı eserinde uzun ve farklı vecheleriyle ele aldığı bu konuyu müellif yazdığı son büyük kitap olarak bilinen *Mustâsfâ*'adlı eserinde ihtisar ederek sunmaya çalışır.⁹² Meseleyi bütün boyutlarıyla tetkik eden Gazâlî nihâî tahlilde, şer'i bir hükmün, "müessir illet" adı verilen, illetliği nass ve icma ile belirlenen birden çok illetle ta'lîlinin caiz olduğu; buna mukabil sebr'e ihtiyaç duyulan ta'lillerde ise illetin tek olma (ittihâdü'l-ille) zorunluluğu bulunduğu kanaatine ulaşır. Kısaca Gazâlî, bir şer'i hükmün, müstenbat illet tabir edilen ve ictihad yoluyla tespit edilen birden çok illetle ta'lîlini kabul etmez.⁹³

Gazâlî, bazı yerlerde şer'i illetlerle aklî illetlerin aynıleştiğini kabul ederek bu yerlerde şer'i bir hükmün birden çok illetle ta'lîl edilmesini tecvîz etmez. Müellife göre özellikle de karşılığında idam, kat' ve celde gibi cezaların tatbikini gerektiren sebepler (suçlar) bu kapsamdadır, yani bu gibi yerlerde şer'i illetlerle aklî illetler aynıleşmiştir. Dolayısıyla bir hükmün birden çok illetle ta'lîl edilmesi isabetli değildir. Müellifin konuya ilişkin görüşleri ana hatlarıyla şöyledir: İdam, kat' gibi hükümlerin sebepleri, bir hâdis üzerinde iki muhdisin müessir olmasının mümkün olamayacağı örneğindeki aklî illetlere benzemektedir. Şer'de, bu gibi hususların ma'lûllerinin (mûcebât) illetlerinden (mûcibât) ayrı kalmaları, bilinen bir durum değildir. Yani ma'lûl mutlaka illetini takip eder. Bu nedenle cezalara ilişkin meselelerde bir mahal üzerinde bir hükmün iki illetle ta'lili

⁸⁷ Gazâlî, *Şîfâ'î'l-gâlîl*, s. 514 vd; a.mlf., *el-Mustâsfâ*, II, 484-488; a.mlf., *el-Mehnâl*, s. 392-394; Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 271; Urmevî, *et-Tâhsîl*, II, 923-924; Cezerî, *Mî'râcî'l-Minhâc*, II, 186-187; İcî, *Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 225; Molla Hüseyin, *Mî'râtû'l-usûl*, II, 356.

⁸⁸ Gazâlî, *el-Mehnâl*, s. 392-394.

⁸⁹ Bkz. Gazâlî, *Şîfâ'î'l-gâlîl*, s. 514-537.

⁹⁰ Gazâlî, *Şîfâ'î'l-gâlîl*, s. 514.

⁹¹ Gazâlî, *Şîfâ'î'l-gâlîl*, s. 515-517

⁹² Bkz. Gazâlî, *el-Mustâsfâ*, II, 484-488.

⁹³ Bkz. Gazâlî, *Şîfâ'î'l-gâlîl*, s. 534-535; a.mlf., *el-Mustâsfâ*, II, 484-488, 425; a.mlf., *el-Mehnâl*, s. 392-394

mümkün değildir. Hal böyle olunca bir ma'lûl üzerinde müessir olan bir illet, diğer illetin varlığını nefyeder. Gazâlî bu tespitin Ebû İshâk el-İsferâînî'nin (406/1016) görüşüne de uygun düşüğünü kaydeder. Az önce de arz edildiği gibi özellikle cezayı gerektiren sebepleri bu çerçevede mütalaa eden Gazâlî, iddiasını birkaç örnek üzerinde ispatla çalışır. Bu örneklerden birine göre iki kişiyi kasten öldüren bir şahîs üzerinde iki ayrı kıtas hükümlü bulunmaktadır. Çünkü bu iki maktûlün velileri farklıdır. Birinin kâtili affetmesiyle diğerinin kıtas hakkı düşmüs olmaz. Dolayısıyla ortada iki ayrı huküm bulunmaktadır. Bu kabil problemlerinin çözümü Gazâlî'ye göre şöyledir: Hükümler birden çok ve birbirine muğayirdir ama araştırıcı/nâzır bunun tek bir huküm olduğu zehabına kapılır. Yine birden fazla illet sanılan vasıflar tek cins altında toplanan tek illettir ama bunu araştırmacı birden çok illet zannetmektedir. Şayet böyle değilse yani illet tek değilse o takdirde bu illetlerden biri gerek öncelik gerek kuvvet derecesi esas alınarak tercih edilir. Diğer vasif ise illet olma özelliğini kaybeder.⁹⁴

Gazâlî'nin bu yaklaşımından hareketle şu hususları dile getirmeyi uygun görüyoruz: Fürû-i fıkha dair muhtelif meselelerin hükümlerinin sübütunda, farklı usûl ve fıkıh prensiplerinin de devreye girip aynı meseleyle ilgili farklı ictihadların ortaya çıkabileceğini dikkatten uzak tutmamak gereklidir. Konu etrafında oluşan farklı ictihadların Gazâlî'nin bu görüşlerini bütünüyle teyit etmediği görülmektedir. Şöyle ki, birden çok şahsın aynı şahis tarafından katledilmesi halinde Hanefî, Mâlikî ve İmâmiye Şî'a'sına mensup fukaha, bu kâtilin, bütün maktuller karşılığı kıtas edileceği, maktul yakınlarına ayrıca bir diyet ödenmeyeceği düşüncesindedirler. Bu maktullerden sadece birinin mahkemeye başvurması ve failin kıtas edilmesi, bütün maktuller açısından yeterli olup, diğer maktul yakınlarının daha sonraki şikayetleri onlara ayrıca tazminat ödemesi hakkını kazandırmaz. Bu düşüncedeki hukukçular, "kıtasın tecezzî etmeyeceği" prensibinden hareketle bu hukme varmışlardır. Hanbelî fukahâsı meseleyi borçlara kıyas ederek bu örnek olayda tedâhülü kabul etmezler, bu cümleden olarak maktul yakınlarının bir kısmının kıtas, bir kısmının da diyet talep etmesi halinde infazın bu istekler doğrultusunda gerçekleştirilmesini savunurlar ve bu kabullerini konuya ilişkin bir hadise dayandırırlar.⁹⁵ Şafîî hukukçular ise öldürme fiillerinin farklı zamanlarda gerçekleşmesi halinde failin birinci maktul karşılığı kıtas edileceği, diğer maktullerin diyetini tazmin edeceğine hükmetmişlerdir. Öldürme fiillerinin eş zamanlı ikâî halinde veya cinayetlerin işlenme zamanları veya sıra konusunda bir karışıklığın bulunması halinde meselenin "kur'a yöntemine" başvurularak çözüleceği düşüncesindedirler. Şafîîler'in, hükümlü birden çok kabul etmelerinin temelinde kıtas ayetlerinin zahirinden hareket etmiş olmaları, meseleyi borçlara kıyas etmeleri ve maktul yakınlarına muhayyerlik tanıyan az önce kaynağı verilen hadisi dayanak almaktaadır.⁹⁶ Görülüyorki, ilke olarak şerî bir hükümen birden çok illetle ta'lîli, hem caiz hem de vâki olmakla birlikte aynı konuya başka delil ve prensiplerin müdâhil olması, hükümen farklı boyut kazanmasını da mümkün kılabilmektedir.

⁹⁴ Gazâlî, *Şîfâ'ü'l-gâlib*, s. 516-520.

⁹⁵ Hadis için bkz. İbn Mâce, "Diyât", 4, II, 877; Dârekutnî, *Sünen*, III, 177.

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. Erturhan, *İcâma*, s. 147-150.

Bu değerlendirmelerden sonra bir hükmün, birden çok mansûs illetle ta'lili mümkün görmede birlikte, birden çok müstenbat illetle ta'lil edilmesini mümkün görmeyen, içinde Gazâlî'nin de bulunduğu usulcülerin görüşlerine geçebiliriz. Bu usulcülerin gerekçeleri ana hatlarıyla şöyledir: Müstenbat illetlerin tespiti derin düşünce ve incelemeye dayanmakta olup bu araştırma ve tetkik sonucu illet olduğu konusunda zann-ı galip ve kanaat oluşan vasif, bahse konu hükmün illeti olur, diğer vasıflar ise illet olma özelliklerini kaybederler.⁹⁷ Bir başka iddiaya göre, bir hükmün için illet olmaya uygun birkaç vasif birleştiğinde bu vasıfların her biri (asıl) illetin bir cüz'ü kabul edilir, bu vasıfların yekunu tek bir müstakil illeti oluşturur. Çünkü bu vasıfların her birinin müstakil bir illet olduğunu beyan eden bir nass bulunmamaktadır. Akıl yoluyla doğrudan bu vasıfların cüz değil de müstakil birer illet olduklarına hükmetmek ise tahakkümdür.⁹⁸

Bir hükmün birden çok mansûs illetle ta'liline cevaz vermekle birlikte müstenbat illetlerde bunun cevazını mümkün görmeyen usulcülerin iddialarını Gazâlî'nin örnekendirme ve yaklaşımlarından yola çıkarak şu şekilde somutlaşdırabiliriz:

Asl'ın ispatı, hükmün ve münâsebetin şehadeti yoluyla olursa başka bir illetin açığa çıkmasıyla birlikte zan ortadan kalkar. Söz gelimi, bir şahıs tarafından kendisine yardımda bulunulan kişinin fakir olduğunu anladığımızda bu yardımın mezkûr kişinin fakirliğine istinaden yapıldığını zanneder ve hükmü fakirlikle ta'lil ederiz. Yakını olduğuna vâkif olunca hükmü "karâbet"le ta'lil ederiz. Yardım edilen kişinin yardımda bulunan şahsin akrabası olması yanında fakir olduğu da açığa çıkarsa yardım nedeni akrabalıkla değil de fakirlikle ta'lil edilebileceği gibi hem fakirlik hem de akrabalık vasıflarının icitmai ile de ta'lil edilebilir. Böylece önceki zan ortadan kalkar. Çünkü bu zanların bütünü *sebr* yöntemiyle gerçekleştirilmektedir. Bu yöntemin işleyişi şöyledir: Yardımın mutlaka bir gereklisi (bâis) bulunmaktadır. Fakirlikten başka bâis de yoktur. Öyleyse bâis fakirliktir. Veyahut da; karâbetten başka bâis yoktur. Öyleyse bâis karâbettir. Bu çıkarımların ardından başka bir illet ortaya çıktığında hükmün gerçek illeti o vasif olmuş olur ve sebrin iki mukaddimesinden biri bâtil olur.⁹⁹ Gazâlî'nin bu çerçevede ta'lili mümkün görmediği illetler arasında "şebhî alâmet" terimi kapsamına giren vasıflar da bulunmaktadır. Müellif, iddiasını ribâ örneğinden hareketle şu şekilde ispatlamaya çalışır: Hiçbir fakih her biri müstakil bir illet olan kût, tu'm ve keyl'i cem' etme cihetine gitmemiştir. Çünkü bu vasıfların illetliğini tayin eden herhangi bir nass ve icmâ mevcut değildir... Konu üzerindeki akıl yürütme işlemi şöyle cereyan eder: (Ribâ'nın tahakkuk etmesi için) mutlaka bir alâmet gereklidir, tu'mdan uygun bir alâmet de yoktur. O takdirde ribânin alâmeti budur. Daha sonra bu alâmete müsâvî bir alâmet ortaya çıktığında nazarın (aklî çıkarım-tahkîk) ikinci mukaddimesi bâtil olur ve zan ortadan kalkar.¹⁰⁰

⁹⁷ Cezerî, *Mî'râcü'l-Mînhâc*, II, 187.

⁹⁸ Cezerî, *Mî'râcü'l-Mînhâc*, II, 187; İçi, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 225; İbnü's-Sübki, *Râfu'l-hâcib*, IV, 241; Molla Hüsrev, *Mî'râtü'l-usûl*, II, 356.

⁹⁹ Gazâlî, *el-Mustâsfa*, II, 486-487; a.mlf., *Şîfâ'u'l-gâlib*, s.534; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 918-919; Benzer örnekler için ayrıca bkz Râzî, *el-Mâhsûl*; V, 277-278; Urmevî, *et-Tâhsîl*, II, 925-926; Bedrân, *Nûzhetü'l-hâfir*, II, 292.

¹⁰⁰ Gazâlî, *el-Mustâsfa*, II, 486-487. Krş. Apaydin, trc., II, 303-305.

Zikredilen örneklerde görüldüğü üzere illet, şayet nass ve icmâ yoluyla değil de ictihadla belirlenmiş ise, hasmin başka bir delil izharı sonucu bu illetler bâtil olur. Öyleyse müstenbat illetlerde bir hükmün birden çok illetle ta'lili mümkün değildir.¹⁰¹

Bu örneklerden sonra müteaddit müstenbat illetlerle aynı hükmün ta'liline cevaz vermeyen usulcülerin görüşlerini sıralamak gerekirse, vasıflardan birinin illet (bâis-dâî) olarak tespiti durumunda diğer vasıflar illet olma özelliğini kaybeder. Vasıflar arasında müsâvât bulunması halinde ise hükmün hiçbir vasıfla ta'lili mümkün olmaz. Vasıflar arasında müsâvât olmayınca ise "râcih" olan vasif hükmün illeti olur.¹⁰²

Bu iddialar aksi görüşü savunan usulcüler tarafından, müstenbat illetlerde de bir hükmün iki illetle ta'lilin mümkün olduğu ve bu vasıflardan birinin bir diğerinin cüz'ü olmadıkları aksine müstakil birer illet oldukları gerekçeleriyle reddedilmiştir.¹⁰³

c) Sadece Müstenbat illetlerde

Fıkıh usûlü kaynaklarında, böyle bir görüşün varlığını ilk defa nakleden müellifin İbnü'l-Hâcib (646/1249) olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁴ Yine kaynaklarda, bu görüşün hangi usulcüler tarafından savunulduğuna dair bilgi verilmeyip sadece gerekçelerinden söz edilmektedir.

Bu görüşü taşıyan usulcülerin iddialarına göre müstenbat illetler ictihada dayanan, ictihad yoluyla belirlenen illetlerdir. Bu itibarla kesinlik değil zan ifade ederler. Dolayısıyla bir şerî hükmün birden çok zannî illetle ta'lilinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Kaynağı nass veya icma olan illetler ise kat'iyet ifade etmektedirler. Çünkü bu illetler bizzat Şâri¹⁰⁵ tarafından belirlenmektedir. Mansûs illetlerin belirleyicisi Şâri' olunca bahse konu illetlerin ihtimal veya zan ifade etmesi veya bu illetler arasında bir teâruzun bulunması söz konusu olamaz. O halde birden çok katî illetin aynı hükmü üzerinde müessir olması muhalidir. Çünkü böyle bir durum içtima-i nakîzeyn/iki ziddin bir mahalde birleşmesi anlamına gelir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Gazâlî, *el-Mustâṣfâ*, II, 485, 487-488.

¹⁰² Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 277-278; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, III, 918-919, Urmevî, *et-Tâhsîl*, II, 925-926; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1236, İsnâvî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 122-123.

¹⁰³ İçi, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 226; İbnü's-Sübki, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 241; Molla Hüseyîn, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 356; Emîr Pâdişâh, *Teyârû't-Tâhrîr*, IV, 27.

¹⁰⁴ İçi, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 226; İbnü's-Sübki, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 220; Zerkeşî, *el-Bâhru'l-muhît*, V, 176.

¹⁰⁵ Usulcû ve fâkihler, Şâri' kelimesini, özellikle Allah için kullanmakla birlikte, çoğu kez Şâri' kelimesiyle hem Allahı hem de Hz. Peygamberi kastetmişlerdir. Hz. Peygamber için Şâri' ifadesinin kullanılması gerek Şâri'in Allah olmasına, Hz. Peygamber'in misyonunun tebliğ ve tebyin olmasına nisbetle mecazi bir kullanım kabul edilebilirse de, alimler arasında Hz. Peygamberin söz ve fillerinin tamamen veya kimilerince kısmen vahye istinad etmesi dikkate alındığında bu kullanımın hakiki kullanım olduğu söylenebilir. Fıkıh sistemleştiren ulemâ için Şâri' ismi yerine "fâkih" veya "mütcehid" isminin kullanılması ve tüm ictihad çabalarının bir tür "beyân" olduğunu ifade edilmesi, bir yandan, ictihadla ulaşılan sonucun yeni bir şerîf at ortaya koyma olmadığını gösterme, bir yandan da Hz. Peygamber'e tanınan beyan yetkisinin bir yönüyle ümmetin mütcehîdlerine intikal ettirilmesine zemin hazırlandığını ima etmektedir. Apaydin, "Klasik Fıkıh Usûlinin Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya 2003, s. 13.

¹⁰⁶ İçi, *Serhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, II, 226; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1237; İbnü's-Sübki, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 242; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 61-62; İbn Emîr el-Hâc, *et-Tâkrîr ve't-tâhîr*, III, 183; Molla Hüseyîn, *Mîr'âtü'l-usûl*, II, 356; Emîr Pâdişâh, *Teyârû't-Tâhrîr*, IV, 27; İbn Abdîşekîr, *Müsellemü's-sübût*, II, 505; Bennâmî, *Hâsiyetü'l-Bennâmî*, II, 245; Şînkî, *Nesru'l-bûnûd*, II, 140.

Bu iddialar muhâlis usulcüler tarafından şu gerekçelerle reddedilmiştir: Her mansûs illetin kat'î olması diye genel bir kural yoktur. Mansûs illetler de sübût veya delâlet cihetlerinden zannî olabilir. Diğer taraftan aynı hümün ta'lîl edildiği müstenbat illet kapsamına giren birden çok zannî emârenin içtimai da illetleri zannîlikten kat'îlik derecesine yükseltебilir. Netice itibariyle kat'îyyet derecesine ulaşan bu delillerin de tek bir medlûl üzerinde içtima etmeleri ve söz konusu hümüdü ta'lîl etmelerinin önünde bir engel bulunmamaktadır.¹⁰⁷

C-Aklen Mümkün Görmeyen Usulcüler

Âmidî (631/1233)¹⁰⁸ ve İbn Sübki (771/1370) gibi bilginlerin de aralarında bulunduğu bazı Şafîî ve Mute'zile usulcüler, gerek mansûs gerekse müstenbat olsun bir şerî hümün birden çok illetle ta'lîlini kabul etmemişler, yani mutlak anlamda böyle bir ta'lîli mümkün görmemişlerdir.¹⁰⁹ Kadî Ebû Bekir'e (403/1013) ise birbirinden tamamen farklı birkaç görüş isnat edilmiştir.¹¹⁰ Zerkeşî (794/1392), Sayraffî'nin (330/941) de bahse konu ta'lîle mutlak anlamda cevaz vermeyen bilginler arasında olduğunu nakletmektedir.¹¹¹

1-Temel Gerekçeleri

Bu görüş sahibi usulcülerin konuya ilişkin başlıca gerekçelerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Her bir illet müstakil bir hüküm doğurur. Birden çok illetle ta'lîl halinde de doğal olarak illet sayısı kadar hüküm doğar. Dolayısıyla birden çok illetle bir hümün ta'lîli mümkün değildir.¹¹² Örnek üzerinde izah etmek gerekirse, iki veya daha fazla illet sonucu vâki olan bir hades olayında hangi illet sonucu vâki olan hadese niyet edilmiş ise o hades kalkar, diğer illetlerin neden oldukları hades halleri ise devam eder. Şöyledi ki; bir abdest alınırken mesela sadece idrardan dolayı vâki olan hadesin kalkmasına niyet edilmiş olur ise bu abdestle sadece idrar sonucu doğan hades hali ortadan kalkar. Diğer illetlerin sebep olduğu hades hali ise ortadan kalkmaz.¹¹³ Yine aynı şahsın, adam öldürme, zina ve irtidat suçları

¹⁰⁷ İcî, *Serhu Muhtasarı'l-Müntehâ*, II, 226; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1237; İbnü's-Sübki, *Raf'u'l-hâcîb*, IV, 242; Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 62; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tâhbîr*, III, 183; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 356. Emîr Pâdişâh, *Teyâru't-Tâhrîr*, IV, 27.

¹⁰⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208.

¹⁰⁹ Cüveyînî, *el-Burhân*, II, 820; Abdülaçîz el-Buhârî, *Kesfı'l-esrâr*, IV, 78; Takîyyüddîn-Tâcüddîn Sübki, *el-İbhâc*, III, 117-118; İbnü's-Sübki, *Raf'u'l-hâcîb*, IV, 220 vd., 248-250; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tâhbîr*, III, 181; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 355; Emîr Pâdişâh, *Teyâru't-Tâhrîr*, IV, 23; Abbâdi, *el-Âyâtü'l-beyyînât*, IV, 67; İbn Abdîşekûr, *Müsellemü's-sübüt*, II, 500; Bennânî, *Hâsiyyetü'l-Bennâni*, II, 245; Abdülhamîd, *Huccîyyetü'l-kÿâs*, s. 124. Bazi Şafîî usulcülerinin bu görüşü benimsemelerinin temelinde illeti mücîp kabul etme düşüncesi yatkımadır. Bkz. Şîrâzî, *Serhu'l-Lûma'*, II, 833.

¹¹⁰ Bâci, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 634; İcî, *Serhu Muhtasarı'l-Müntehâ*, II, 224; İbn Abdîşekûr, *Müsellemü's-sübüt*, II, 500.

¹¹¹ Zerkeşî, *el-Bâhru'l-muhit*, V, 175.

¹¹² Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; İbn Abdîşekûr, *Müsellemü's-sübüt*, II, 502.

¹¹³ Bkz. Mâverdi, *el-Hâvî'l-kebîr*, I, 94; Beğavî, *et-Tehzîb*, I, 226-227; Tûfî, *Serhu Muhtasar*, III, 344; İbn Teymiye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 171; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1234; İsnevî, *et-Temhîd*, s. 481. Aynâka bzk. Abdülaçîz Mansur, *et-Tedâhûl*, s. 78 vd. Bazi Şafîî ve Hanbelî fâkihlerine ait bu yaklaşımın ayrintılara göre kendisinden meselâ idrar, kan, gaz gibi hades meydana getiren bir kaç neden sâdir olan şahs bu hades hallerinden sadece belirlediğinin izâlesine niyet etmiş olsa a) Abdesti sahîh olur. Çünkü hades halleri tedâhûl eder. Yani bu gibi yerlerde tedâhûl hükümleri geçerlidir. b) Abdest sahîh olmaz. Çünkü kişi sâdir olan bütün hades hallerinin izâlesine niyet etmemiştir. c) Abdest alırken sayet ilk vâki olan hadesin kalkmasına niyet ederse abdest sahîh olur, daha sonrakının izâlesine niyet ederse sahîh olmaz.

karşılığı mahkûm olduğu cezalar da farklıdır. Dolayısıyla hükmün tekliği değil çokluğu söz konusudur.¹¹⁴

b) Bir hükmün birden çok illetle ta'lili durumunda her bir illet, ya gerekli şartları taşıması nedeniyle ta'lilde müstakil olur, böylece diğer illetlere ihtiyaç duymadan hükmün doğmasını intâq eder veya diğer illetlere ihtiyaç duyar, o takdirde de müstakil bir illet olma özelliğini kaybeder. Bir illetin hem müstakil olması hem de müstakil olamaması, bir başka ifadeyle bir hükmün ta'liline neden olan illetlerin birbirlerine hem ihtiyaç duymaları hem de ihtiyaç duymamaları iki nakızın içtimai yani tenâkuz demektir. Öyleyse birden çok illetle bir hükmün ta'lili muhaldır.¹¹⁵

c) Bir mahal, birden çok illetin gereğini (müktezâsını) karşılamaya (îfâya) kافي değildir. Çünkü bu illetlerin müktezaları birbirinin emsâlidir. Denkler (emsâl) ise zıtlar (ezdâd) gibidir.¹¹⁶

d) İctima halinde bu illetlerin tamamı $a + b + c = d$ gibi tek bir illete dönüştürmekle dolayısıyla diğer illetler bu bütün illetin parçalarını oluşturmaktadır. Neticede tek bir illet ve tek bir hükmün söz konusu olmaktadır.¹¹⁷

e) Aynı hükmün birden fazla illetle ta'lil edilebileceği varsayılsa bile özellikle illetlerin ard arda vürüdları (teâkub halinde), birinci illetin doğurduğu hükminden sonra aynı hükmün, ikinci illetle ta'lil edilmesiyle, birinci illetle ulaşılan hükmeye tekrar ulaşılmış olur ki bu da tahsîl-i hâsil yani mevcudun tekrarı demektiir.¹¹⁸

2- Karşı Grubun Yönettiği Eleştiriler

Bu iddialar muhalif hukukçular tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır:

a) Bir hükmün birden çok illetle aynı anda vukûu hem mümkün ve hem de vâkidir. Mesela bevl, idrar, mezî, burun kanaması gibi hadesi gerektiren birden çok durumun aynı anda aynı şahista vukûu mümkündür. Hükmün bu sebeplerden sadece biriyle ta'lil edilmesi veya sadece birine izafesi müracihsiz tercih anlamına gelir. Tercihi gerektirici bir neden olmaksızın illetlerden sadece birinin tercihi cihetine gidilmesi ise caiz değildir. Bu illetlerin ancak ard arda/teâkub vukûu halinde hükm birinciye izafe edilebilir. Aksi halde yani ard arda vukûunda hükm, ilk illete izafe edilmeyip atlanır ve ikinci illete izâfe edilirse ancak o takdirde tahsîl-i hâsil meydana gelir.¹¹⁹ Aynı anda vâki olan ve hadesi gerektiren bevl, kanama gibi illetlerin doğurduğu sonucun, diğerinden ayrı olduğunu kabul ederek mesela bevl veya kanama vs. gibi her bir illet karşılığı alınan abdestin,

Çünkü tahareti gerektiren ilk hades halidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 36; Nevevî, *el-Mecmû*, I, 369; Merdâvî, *el-Însâf*, I, 148-149; Ruhaybânî, *Metâlibü illî'n-nâhâ*, I, 112. Bu noktada niyet ne şekilde yapılarsa yapısın cumhûra göre abdestin geçerli olacağı görüşünü belirtmeliyiz. Bkz. aynı eserler.

¹¹⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 209; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfû'l-esrâr*, IV, 79; Ibn Abdişekîr, *Müsellemî's-sübût*, II, 500.

¹¹⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; ibnü's-Sübâkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 229, Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 57; Emîr Pâdişâh, *Teyâfiru't-Tâhirî*, IV, 25; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyînât*, IV, 67-68; Bennânî, *Hâsiyyetü'l-Bennâni*, II, 246.

¹¹⁶ Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 273; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; Urmevî, *et-Tâhsîl*, II, 924; ibnü's-Sübâkî, *Raf'u'l-hâcib*, IV, 231; Zerkesî, *el-Bâru'l-muhib*, V, 178-179.

¹¹⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 208; Abbâdî (994/1585), *el-Âyâtü'l-beyyînât*, IV, 67.

¹¹⁸ Ibn Müflîh el-Makdisî, *Usûlî'l-fikh*, II, 1235; Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyînât*, IV, 67; Bennânî (1198/1784), *Hâsiyyetü'l-Bennâni*, II, 246.

¹¹⁹ Emîr Pâdişâh, *Teyâfiru't-Tâhirî*, IV, 23.

diğerlerinin varlığını ortadan kaldırıldığı yaklaşımına gelince, bu durum ancak şer'e havale edilerek bilinir. Şer'de bu konuda özel bir delil olmayınca, alınan bir abdestle hadesi meydana getiren bir illetin izâlesi, tabii olarak diğerlerinin de izâlesini gerektirir (telâzüm).¹²⁰ Diğer taraftan biz, illetin müstakil olmasıyla, diğer illetler olmadan da mesela kanamanın tek başına hades hükmünü doğuracağını ifade ediyoruz. Bir illet, bu fonksiyonu, müstakil olarak gerek eş zamanlı gerekse müteâkip zamanlarda gerçekleştirebilir. Böyle olunca da iddia edilen sakincalar doğmaz. Çünkü şer'i illetler aklî illetlerden farklıdır. Şer'i illetler esasında Kitap, Sünnet gibi diğer şer'i delillere benzerlik arz eden ve hükmün sübütuna delâlet eden emâre ve delillerdir. Nitekim aklî delillerde de aynı durum söz konusudur. Çünkü bir tezin ispatı için birden çok aklî delil ortaya konabilir. Fakat aklî illetlerde durum farklıdır. Çünkü her bir aklî illet, bir hükmün vücutunda gelmesinde bizzat müessisidir. Bu itibarla aklî illetlerin aynı huküm üzerinde teaddüdü mümkün değildir. Şer'i illetler ise sadece hükmeye emâre teşkil ederler. Çünkü gerçek yaratıcı, kudret sahibi olan Allah'tır.¹²¹

b) Hükmü doğuran illetlerin, asıl illetin cüzleri veya vasıfları olduğu iddiası da her bir illetin, tek başına hükmeye gerekçe oluşturabilecek nitelikte müstakil birer illet oldukları düşüncesiyle reddedilmiştir. Daha açık bir ifadeyle kendileriyle bir hükmün ta'lîl edildiği meselâ iddet, ihram, hayz vb. vasıfların her biri esasında cinsel münasebetin haramlığı için müstakil birer illet olup biri diğerinin cüz'ü veya sıfatı değildir. Bir vasfin, infirat halinde müstakil illet kabul edilip ictima (birlikte bulunması) halinde cüz' kabul edilmesi tahakkümdür. Dolayısıyla bu illetlerin tamamı tek bir illeti oluşturmazlar.¹²²

c) Bir mahallin birden çok illetin gerektirdiği neticeyi (müktezâsını) karşılamaya (ifâaya) kافي olmayacağı iddiası, bu durumun ancak aklî illetler bakımından söz konusu olabileceği, şer'i illetlerin muarrifât olmaları hasebiyle bu imkansızlığın söz konusu olmayacağı, yine her birinin farklı mahiyette olması hasebiyle bu illetler arasında denklik/misil ve zıtlığın da söz konusu olamayacağı gerekçeleriyle reddedilmiştir.¹²³

d) Yine tahsîl-i hâsil iddiası da illete "müessis" yani özünde gerektirici bir anlam atfedilmesi halinde söz konusu olabileceği, şer'i illetlerin alâmet özelliği taşımaları hasebiyle böyle bir durumun hasıl olmayacağı argümanıyla kabul görmemiştir.¹²⁴

Konu etrafında oluşan görüşlerin detayı böyledir.

Problem etrafında oluşan farklı yaklaşımları bir tahlile tâbi tutan İbn Teymiyye (728/1327), bu tahlil sonucunda bahse konu tartışmaların esasa müte-

¹²⁰ İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tâhâbir*, III, 182; Emîr Pâdişâh, (987/1579), *Teyâsîru't-Tâhâbir*, IV, 23; İbn Abdişsekûr, *Müsellemu's-sübût*, II, 500-501.

¹²¹ İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1234; Zerkeşî, *el-Bâhru'l-muhit*, V, 178; İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-tâhâbir*, III, 183; Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-Tâhâbir*, IV, 28. Ayrıca bkz. Rahûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl*, IV, 56-57.

¹²² Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 276; Urmevî, *et-Tâhâsil*, II, 925; Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-Tâhâbir*, IV, 27; İbn Abdişsekûr, *Müsellemu's-sübût*, II, 503.

¹²³ Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 276; Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfî'l-esrâr*, IV, 79; Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-Tâhâbir*, IV, 26; Abbâdî, *el-Ayâtû'l-beşîyinât*, IV, 67-68; Bennânî, *Hâsiyetü'l-Bennânî*, II, 246.

¹²⁴ Râzî, *el-Mâhsûl*, V, 276; Urmevî, *et-Tâhâsil*, II, 925; İbn Müflîh el-Makdisî, *Usûlü'l-fîkh*, II, 1235; Emîr Pâdişâh, (987/1579), *Teyâsîru't-Tâhâbir*, IV, 26.

allik olmayıp tamamen lafzî olduğu sonucuna ulaşır.¹²⁵ İbn Teymiyye'nin mezkûr probleme ilişkin yorumları özetle şöyledir:

İnfirad halinde, hükmeye esas teşkil eden illetlerden her birinin, ilgili hükmü tek başına doğurabilecek nitelikte oldukları konusunda tartışan gruplar arasında her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. O halde şöyle denilebilir: "Bu vasıflar tek başlarına bulunduklarında müstakil birer illettirler. Bu hükmün sübütü için iki illet ictima etmiştir." Bu kabul, "bir hükmün, tebâdül yoluyla/ale'l-bedel iki illetle ta'lîli caizdir" söyleyle aynı anlamı ifade etmektedir.

Böyle bir ta'lîle cevaz vermeyen usulcüler, "bu hükmün bu müstakil illetle ta'lîlinin, yine müstakil ikinci bir illetle ta'lîline aykırılık/münâfat teşkil edeceğî" argümanıyla hareket etmekte, buna karşılık, cevaz veren usulcüler ise "müstakilikle, ictima halinde illetin müstakil olmasını kastetmediklerini; hükmün, her iki illetin tamamıyla birlikte sabit olduğunu, illetlerin ancak infirad hallerinde hükmün müstakil illeti olabileceğini kastettiklerini" belirtirler. Bu yaklaşım, aynı düşüncenin farklı üslupla ifadesinden başka bir şey değildir. Bu da tartışmanın lafzî olduğunu göstermektedir.¹²⁶ Fakat İbn Teymiyye'nin bu yaklaşımı yani bir hükmün birden çok illetle ta'lîli probleminde cumhûra atfen *illetlerin, ictima halinde müstakil olmalarını kastetmediklerine* dair tespiti cumhûrun görüşünü yansıtmadmaktadır. Durum böyle olmuş olsaydı konunun karşı gruplar arasında bu denli tartışılmasına lüzum kalmazdı. Çünkü yukarıda da arz edildiği gibi bir hükmün, birden çok illetle ta'lîline cevaz veren usulcüler, bir hükmün doğmasını intâç eden vasıfların her birini bir illetin mütemmim cüzleri, toplamlarını da tek bir illet kabul etmemişler aksine, tek başına bir hükmü doğurabilecek her bir illetin, aynı hükmü doğurmaları için bir arada bulunmaları halinde de müstakil olacaklarının özellikle altını çizmişlerdir.

İbn Teymiyye devamlı şu görüşlere yer vermektedir: Ta'lîle cevaz vermenler sözgelimi adam öldürme, irtidat ve zina sonucu idamına hükmedilen tek bir şahıs açısından farklı hükümlerin söz konusu olduğu iddiasında bulunurlarken, karşı taraf, bir hükmün birden çok illetle ta'lîli durumunda hükmün daha kuvvet kazanacağını, te'kîd ve taqlîz ifade edeceğini vurgulamışlardır. Sonuçta her gruba mensup usulcülerin görüşleri aynı noktada kesimektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel de "ölü domuz etinin haramlığı" örneğini zikrederken haramın şiddetine ve ağırlığına vurgu yapmıştır. Bu tartışmalar, "bir mahalde iki siyahlık toplanmıştır" söyleyle "güçlü tek siyahlık (kapkara-koyu siyah)" ibarelerindeki veya Hz. Peygamber'in "Vallâhi Kureyş'le savaşacağım"¹²⁷ cümlesini üç kez tekrarlamasına ve yeyahut da "Zeyd geldi, Zeyd geldi" cümlesinin tekrarlanması benzemektedir. Hulâsa bu gibi durumlarda birden çok hüküm bulunduğu kanaatinde olmakla kuvvetli, müekked tek bir hüküm bulunduğu kanaatinde olmak netice itibariyle aynı anlama gelmektedir. Dolayısıyla tartışma te'kîd, vurgu ve taqlîz ifade edip lafzî olmaktan öte bir anlam yaşamamaktadır.¹²⁸

İbn Teymiyye'nin yorumlarına kısmen katılmakla birlikte verdiği örneklerinin tezini destekler nitelikte olmadığını düşünüyoruz. Çünkü bahse konu ta'lîl

¹²⁵ Bkz. İbn Teymiye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 169-174. Ayrıca bkz. Âl-i İbn Teymiyye, *el-Müsevîde*, s. 417; Zerkeşî, *el-Bâhr'u'l-muhib*, V, 180.

¹²⁶ İbn Teymiye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 170-171.

¹²⁷ Ebû Davûd, "Eymân", 17, III, 589-590.

¹²⁸ İbn Teymiye, *Mecmû'u fetâvâ*, XX, 172.

tartışmasında bir hükmün birden çok illetinin bulunabileceğini savunan usulcüler, illetlerin birinin diğerinden farklı olmasını şart koşmuşlardır. Ibn Teymiyye'nin verdiği örneklerde geçen ifadelerde ise hem tekrar hem de aynıyet bulunmaktadır. Oysaki özellikle birden çok illetle ta'lîlin imkanını savunan usulcüler bu illetlerin biri birlerinden farklı nitelikte olmalarını zorunlu görürler. Dolayısıyla verilen örnekler tartışmadaki problemi çözecek nitelikte gözükmemektedir.

Ahmed Hasan'ın, Mustafa Cemalüddîn'in *Kiyâs* adlı eserine atfen yaptığı nakle göre ise M. Cemalüddîn, bir hükmün birden çok illetinin bulunup bulunamayacağı probleminin gerçek bir problem olmaktan ziyade (kelime oyunundan ibaret/fallacy) lafzî bir problem olduğunu söyler. Ona göre illetin çokluğundan ne kastedildiği tartışan grupların niyetlerine bağlı bir husustur. Usulcüler şayet hüküme hükmün cinsini kastediyorlarsa o takdirde illetin birden çok olmasını engelleyen bir durum söz konusu olmaz. Ama böyle bir durumda her bir illetin kendine ait hükmü olur. Bu takdirde cins olan mutlak hüküm aynı fakat bu hükümlerin toplamından oluşmuş olacaktır. Mesela, Şâri', mürted ve kâtilin öldürülmesini emretmiştir. Bu, iki ayrı emirdir. Bu filler aynı şahis üzerinde ictima edebilir (Yani aynı şahis hem mürted hem de kâtil olabilir). Mezkûr şahis idam edildiğinde, onun idamının bu iki nedene istinaden idam edildiği düşünülebilir. Oysaki hüküm, failin idamına ilişkin iki emre tealluk etmektedir. Yani ortada iki ma'lûl bulunmamaktadır. Hulâsa, bahse konu tartışma hükmün konusu (mahkûmun fih/idam) üzerinde değil de hükmün illetinin çokluğu üzerinde cereyan etmektedir.¹²⁹

M. Cemalüddîn'in bu yaklaşımlarından onun da bir hükmün birden çok illetinin bulunabileceğii, tartışmaların özde değil lafzî çerçevede cereyan ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Mezkûr konuya *el-Hilâfi'l-lafzî 'inde'l-usûliyyîn* adlı eserinde yer veren çağdaş fıkıhçı Abdülkerîm en-Nemle¹³⁰ ise, karşıt görüşleri ve gerekçelerini verdikten sonra tartışmanın fûrûa farklı yansımalarını dikkate alarak ihtilafın lafzî değil öze ilişkin (manevî) olduğu kanaatini dile getirmektedir.¹³¹

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Usulcülerin şerî bir hükmün birden çok illetle ta'lîle konu olup olamayacağı yönündeki düşüncelerinin şekillenmesinde büyük oranda onların illet kavramına yükledikleri anlam ve biçimleri rolün belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. İllet kavramına değişik anlam ve özelliklerin yüklenmesinde ise usulcülerin men-

¹²⁹ Metnin orijinali şöyledir: "Mustafa Jamâl al-Dîn has analysed the problem of the plurality of the *illah*, and has shown that it constitutes no real problem, it is rather a fallacy. In his opinion the plurality of the *illah* depends on the intention of the disputing parties. If by the effect or rule (hukm) they mean its genus, nothing prevents the plurality of the "*illah*". But in that case each *illah* will have its effect, i.e. rule. The absolute effect or rule, which is a genus, will be the same, but combined together. For instance, the lawgiver commands to kill an apostate and to kill a murderer. These are separate commands. They may happen to be combined together in one person. When this person is killed, one might think that his killing was caused by two causes, whereas these two causes were meant for two separate commands which were connected with his killing; that is, two obligations, and not that to which they are related, i. e. killing. Therefore the dispute is over the plurality of the *illah* of the rule and not over the subject of the rule." Ahmad Hasan, *Analogical Reasoning in Islamic Jurisprudence*, s. 214-215.

¹³⁰ Abdülkerîm en-Nemle, *el-Hilâfi'l-lafzî 'inde'l-usûliyyîn*, II, 177-182.

¹³¹ Abdülkerîm en-Nemle, *el-Hilâfi'l-lafzî 'inde'l-usûliyyîn*, II, 182.

sup oldukları kelamî görüşler belirleyici olmuştur. Cumhûru oluşturan usulcüler illeti, hükmün doğmasında bir muarrif, alâmet ve emâre olarak kabul etmişler, bu kabullerinin tabîî bir yansımıası olarak da bir hükmün birden çok illetle ta'lîlinin hem mümkün, hem de vâki olduğunu ifade etmişlerdir. Muhâlif usûl bilginleri ise kıyastaki illete kelam bilginlerince benimsenen anlamı yüklemişler, şerî illetlerin de aklî illetler gibi bizâtihî mûcip olduğunu kabul etmişler, bunun doğal sonucu olarak da aynı hüküm üzerinde birden çok illetin müessir olmasının muhal olduğuna hükmetmişlerdir.¹³² Bu kabuller doğal olarak pratîge yani fûrû-i fıkha da yansımıştır. Makalenin akışı içerisinde tartışan grupların görüşleri ve bu görüşlerin fûrûa yansımaları örnekler üzerinde verilmeye çalışılmıştır. Problemi bir başlık altında ele alan İsnevî (772/1370) de eserinde naklettiği örneklerle ihtilafın fûrûa yansımalarını somut olarak göstermeye çalışmıştır. İsnevî'nin naklettiği örneklerden biri şöyledir: Bir şahis, meselâ Z'nin geldiğinin ertesi günü ve A'nın geldiğinin sonrasında ilk Perşembe günü Allah rızası için oruç tutacağı yönünde nezirde bulunsa, Z ve A şahıslarının geliş günleri de aynı güne rastlava ve her ikisi de Çarşamba günü gelmiş olsalar, adakta bulunan şahsın sadece tek gün oruç tutması nezirini karşılamaya kâfi gelmez. Aksine ilk nezrine mukabil bir oruç tutar, ikinci nezri karşılığı olarak da bir günlük kaza orucu tutar.¹³³

Günümüz İslâm hukukçularından Saîd Ramazan el-Bûtî'nin, bir kişinin katline iştirak halinde gerçekleştiren faillerin tamamının kisas edilmesinin gerekliliği düşüncesini bu usûl kuralıyla temellendirmeye çalışması da bu çerçevede verilebilecek örnekler arasındadır. Müellîfin konuya ilişkin görüşleri şöyledir: Adam öldürme hadisesi, masum bir kişinin hayatının izalesini intâç eden bir fiildir. Bir kişinin katledilmesi olayına iştirak eden suç ortaklarından her biri, bu fiili müstakil olarak îkâ etmiş olsaydı tek başına makîtülün kâtili olacaktı. Yani tek illetle bu hüküm doğacaktır. Aynı suçun iştirak halinde işlenmesi olayında kimi fukaha, katlin bütün faillerin katkısıyla gerçekleştiği, bir failin fiilinin diğerinden ayırt edilemeyeceği, bu füllerin, ölümü meydana getiren illetin cüz'leri olduğu vekâme kapılmışlardır. Oysaki usulcülerin cumhûru, şerî hükümlerde bir ma'lûl üzerine birden çok illetin müessir olabileceği konusunda görüş birliği içerisinde dirlər. Bunun anlamı, illet gerek tek olsun gerekse birden fazla olsun şerî sonuç/hüküm değişmez. Yani bir illet de birden çok illet de aynı sonucu doğurabilir. Dolayısıyla suça iştirak eden her bir şahıs, öldürme fiilinin doğrudan faili olup, hepsinin cezası da kisastır.¹³⁴

Tartışan grupların ileri sürmüş oldukları argümanların değerlendirilmesi sonucu bizde oluşan kanaat, cumhûru oluşturan usulcülerin görüş ve gerekçelerinin daha isabetli olduğu yönündedir. Bize göre de aynı hükmün birden çok illetle ta'lîli hem vâki ve hem de mümkün gözükmemektedir. Yukarıdaki örneklerle ilaveten mesela sefer, hastalık ve hamilelik gibi üç ayrı nedenin, Ramazan ayında oruçlu bir kadının orucunu bozmasının ruhsatı olması hem vâki, hem de mümkündür. Aynı hükmün birden çok illetle ta'lîlinin kabul edilmesinin pratîge yansımاسını hükmün kuvvet, evleviyet kazanması ve basit halden nitelikli bir

¹³² Krş. Câbirî, *Akıł Yapıtı*, s. 225; Dönmez, "Mütchehidin Naslar Karşısında Durumu...", s. 36.

¹³³ İsnevî, *et-Temhid*, 482. diğer örnekler için bkz. age. s. 481-483.

¹³⁴ Bûtî, *Davâbitü'l-maslaha*, s. 135.

dereceye yükselmesi şeklinde özetlemek mümkündür. Şöyle ki, meselâ Ramazan orucu tutan bir kadının yolculuğa çıkması, orucunu bozabilmesinin tek başına illeti durumundadır. Aynı kadının ayrıca hem hasta, hem de hamile olması, bu kadının orucunu bozabilmesine ruhsat kazandıran diğer iki illet olmakta, bu üç illetin bir arada bulunması da mezkûr kadının orucunu bozabilmesine evleviyetle imkan vermekte veya bu ruhsatı daha da kuvvetlendirmektedir. Yine ihmamlı bulunan bir kocanın, âdet gören eşiley cinsel ilişki kurması, cezasının ağırlaştırılmasına neden olur. Çünkü ortada eşiley cinsel ilişkiye engel oluşturan birden çok neden bulunmaktadır. Aynı şekilde birden çok kişinin örneğin sağ elini koparan veya birden çok sayıda hırsızlık suçu irtikâp eden faile ilgili suçun cezası yanında hakimin uygun görüceği ek bir müeyyide tertip edilmek suretiyle cezası ağırlaştırılabilir.

Araştırmamız sonucu bizde oluşan bir diğer kanaat, şerî illetlerin başlı başına değil ancak Şâri'in hitabıyla mücîp olabilecekleri hususudur. Bu cümleden olarak şerî illetlere muarrif ve alâmet anlamı yükleyerek bir şerî hükmün birden çok illetle ta'liline cevaz veren cumhûrun görüşünü daha isabetli buluyoruz.

Görgülen odur ki, mezkûr problemin tahlili noktasında muhalif gruplarda yer alan usulcüler, meseleye kendi usûlî prensipleri doğrultusunda yaklaşmışlar, bu prensiplerinin dışına çıkmamak için azamî özeni göstermişler, gerek ileri sürdürükleri iddialar gerek verdikleri örneklerle benimsedikleri metodoloji disiplinine bağlı kaldıklarını ispatlamışlardır. Benimsenen usûlî disiplinle tutarlılık göstermek de bu tavrı gerekli kilmaktadır.

Genelde fıkıh usûlü özelde bir şerî hükmün birden çok illetle ta'lili problemi bahse konu edildiği makalemizi noktalarken hükümlerin ta'lilinde lafızçı yorumu hiçbir şekilde göz ardı etmemekle birlikte gayeci yorumun öne çıkarılması gerektiğini vurgulamak istiyor ve bu doğrultudaki düşüncelere katıldığımızı da belirtmek istiyoruz.¹³⁵

135 Bkz. Câbirî, "Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi", *İslâmîyat*, I (1998), sy. 4, s. 36-41; Apaydin, "Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. I, 2003, s. 21; Erdoğan, "Fıkıh Usûlünün Katılığı", *Bilimnâme*, sy. 2, s. 171-178.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbâdî, Ahmed b. Kâsim (994/1585), *el-Âyâtü'l-beyyinât alâ şerhi Cem'i'l-cevâmi'* (thk. Zekerîyyâ Umeyrât), Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-IV, Beirut, 1417/1996 (*el-Âyâtü'l-beyyinât*).
- Abdülezîz el-Buhârî (730/1330), *Kesfu'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim Billâh el-Bağdâdî) Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, I-IV, Beirut, 1414/1994 (*Kesfu'l-esrâr*).
- Abdülezîz Mansûr, *et-Tedâhül ve eseruhû fi's-Serî'ati'l-İslâmîyye*, Dâru'n-Nefâis, Ürdün, 1418/1998 (Doktora Tezi).
- Abdülhamîd, Ömer Mevlûd, *Huccîyyetü'l-kîyâs fi usûli'l-fikhi'l-İslâmî*, Menşûratû Câmi'ati Karyûnis, Bingazi, 1409/1988.
- Abdülkerîm en-Nemle, Ibn Alî b. Muhammed, *el-Hilâfu'l-lafzî 'inde'l-usûliyyîn*, Mektebetü'r-Rûşd, I-II, Riyad, 1420/1999.
- Ahmad Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, Islamic Research Institute, Islamabad, 1988.
- , *Analogical Reasoning in Islamic Jurisprudence*, Islamic Research Institute, Islamabad, 1986.
- Ali Haydar Efendi (Büyük) (1321/1903), *Usûl-i Fikih Dersleri*, Meral Yayıncılık, İstanbul, ty.
- Âl-i İbn Teymiyye, Mecdüddîn Ebû'l-Berakât Abdüsselâm b. Abdîllah (652/1254)-Şîhâbüddîn Ebû'l-Mehâsin Abdülhalîm b. Abdüsselâm (682/1283)-Takîyyüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed (728/1327), *el-Müsevvide fi usûli'l-fikîh* (thk. Muhammed Muhyîdîn Abdülhamîd), Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, Beirut, ty (*el-Müsevvide*).
- Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfûddîn Ali b. Muhammed (631/1233), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (thk. İbrahim el-Acûz), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, I-IV, Beirut, ty (*el-İhkâm*).
- Apaydîn, Yunus, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* (el-Mustasfâ'nın tercumesi), Rey Yayıncılık, I-II, Kayseri, 1994.
- , "Klasik Fikih Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya, 2003, s. 7-28.
- , "İctihad", *DIA*, XXI, 432-445.
- Ardoğan, Recep, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu; *Marîfe*, Yıl, 3, sayı. 3, kış, 2003, s. 293-314, Şubat, 2004.
- Atar, Fahrettin, *Fikih Usûlü*, MÜİFV, İstanbul, 2002.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmu'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl* (thk.: Abdülmecîd Türkî), Beirut, 1986 (*İhkâmu'l-fusûl*).
- Beğavî (516/1122), *et-Tehzîb* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad), Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-VIII, Beirut, 1418/1997.
- Başoğlu, Tuncay, *Hicrî Beşinci Asır Fikih Usûlü Eserlerinde İillet Tartışmaları* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001 (*İillet Tartışmaları*).
- Bedrân, Abdulkâdir b. Ahmed b. Mustafa, *Nûzhetü'l-hâfir el-âfir şerhu Ravdatî'n-nâzir*, Dâru İbn Hazm, I-II, Beirut, I-II, 1415/1995.

Bennâni, Abdurrahman b. Câdullah (1198/1784), *Hâsiyetü'l-allâme el-Bennâni alâ şerhi'l-Celal Şemsüddin Muhammed el-Mahallî*, Dâru'l-Fikr, I-II, yy, 1402/1982 (Hâsiyetü'l-Bennâni).

Bilmen, Ömer Nasuhi (1971), *Hukuk-i İslâmîyye ve Istilâhât-i Fikhîyye Kamusu*, Bilmen Yaynevi, I-VIII, İstanbul, 1967 (Istilâhât).

Bûtî, Muhammed Saîd Ramadân, *Davâbitu'l-maslahâ fi's-Şerî'ati'l-İslâmîyye*, ed-Dâru'l-Müttehid, Dımaşk, 1412/1992 (Davâbitu'l-maslahâ).

Câbirî, Arap-İslâm Kültürü'nün Akıl Yapısı (trc. Hasan Hacak-Ekrem Demirli-Burhan Koroğlu), Kitabevi, İstanbul, 1999.

—, "Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi", *İslâmîyât*, I/4, Ankara 1998, s. 25-52.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Uçeyl Câsim en-Neşmî), Vezâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmîyye, I-IV, Kuveyt, 1414/1994.

Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Yusuf (711/1311), *Mi'râcü'l-Minhâc şerhu Minhâci'l-yusûl ilâ ilmi'l-usûl* (thk. Şaban Muhammed Ismail), Mabaatü'l-Huseyn el-İslâmîyye, I-II, Kahire, 1413/1993 (Mi'râcü'l-Minhâc).

Cüveynî, Ebû'l-Meâlî İmâmü'l-Harameyn Rükñüddîn (478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fîkh* (thk. Abdülazîz ed-Dîb), Dâru'l-Ensâr, I-II, Kahire, 1400 (el-Burhân).

—, *et-Telhîs fi usûli'l-fîkh* (thk. Abdullah Cevlâm Nîbâlî-Ş. Ahmed Ömerî), Daru'l-Beşâiri'l-İslâmîyye, I-III, Beyrut, 1417/1996.

Çelebi, İlyas, "Hüsün ve Kubuh", *DâA*, XIX, 59-63.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. Îsâ (430/1039), *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fîkh* (thk. Halil Muhyiddîn), Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2001 (Takvîmü'l-edille).

Dönmez, İbrahim Kâfi, "İllet", *DâA*, XXII, 117-120.

—, "Mütcehidin Naslar Karşısında Durumu...", *MÜİFD*, sy.4, İstanbul 1986, s. 23-51.

Ebu'l-Hüseyen el-Basîrî, Muhammed b. Ali (436/1044), I-II, *el-Mu'temed fi usûli'l-fîkh* (thk. Muhammed Hamîdullah), Dımaşk, 1385/1965 (el-Mu'temed).

Ebû Zehra, Muhammed (1394/1974), *Usûlü'l-fîkh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ty (Usûl).

Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn (987/1579), *Teyşîru't-Tahrîr*, Dâru'l-Fikr, I-IV, yy, ty.

Erdogân, Mehmet, *Fîkh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998.

—, *İslâm Hukukunda Ahkâmin Değişmesi*, MÜİFV, İstanbul, 1994.

—, "Fîkh Usûlünün Katılığı", *Bilimnâme* (Düşünce Platformu), sy. 2, Kayseri, 2003, s. 171-178.

Erturhan, Sabri, *İslâm Ceza Hukukunda İcâma*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (nşr. İbrahim Muhammed Ramadan), Dâru'l-Erkâm, I-II, Beyrut, 1414/1994 (el-Mustasfâ).

—, *Sîfâü'l-gâlîl* (thk. Hamd el-Kebîsî), Matbaatu İrşâd, Bağdad, 1390/1971.

—, *el-Menhûl min ta'lîkâti'l-usûl* (thk. Muhammed Hasan Heyto), Dâru'l-Fikr, Dîmaşk, 1400/1980.

Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Açısından İnsan ve Filleri*, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1979 (*İnsan ve Filleri*).

Hanbelî, Şâkir, *Usûlü'l-fîkhî'l-İslâmî*, Suriye, 1368/1948.

Heyto, *el-Veciz fi usûli't-tesrî'i'l-İslâmî*, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut, 1410/1990 (*el-Veciz*).

İbn Abdişekûr, Muhibbullah (1119/1707), *Müsellemü's-sübût fi usûli'l-fîkh* (Mustasfâ ile birlikte), Dâru'l-Erkam, I-II, Beyrut, 1414/1994 (*Müsellemü's-sübût*).

İbn Berhân, Ebu'l-Feth Ahmed b. Ali (518/1124), *el-Vusûl ile'l-usûl* (thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd), I-II, Riyad, 1404/1984.

İbn Emîr el-Hâc, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed (879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-III, Beyrut, 1403/1983.

İbn Hacer el-Askalânî, Şîhâbüddîn Ahmed b. Muhammed (852/1448), *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdillah), Dâru'l-Fikr, I-XV, Beyrut, 1415/1995 (*Fethu'l-Bârî*).

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed (620/1223), *Ravdatu'n-nâzîr ve cünnetü'l-münâzîr* (thk. Abdulkerim Ali b. Muhammed en-Nemle), Mektebetü'r-Rüsd, I-III, Riyad, 1415/1994 (*Ravdatu'n-nâzîr*).

İbn Müflîh el-Makdisî, Şemsüddîn Muhammed el-Hanbelî (763/1362), *Usûlü'l-fîkh* (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Mektebetü'l-Abîkân, Riyad, 1420/1999.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn b. Ahmed Abdülhalîm (728/1327), *Mecmû'u setâvâ*, I-XXXVII, yy, ty.

İbnü's-Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (771/1369), *Raf'u'l-hâcib an Muhtasarî İbni'l-Hâcib* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Âdîl Ahmed Abdülmevcûd), Âlemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut, 1419/1999.

İçî, Adudüddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed (756/1355), *Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-II, Beyrut, 1403/1983.

—, *el-Mevâķî fi 'ilmî'l-kelâm*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ty, (*el-Mevâķî*).

İsnevî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdürrahâm b. Hasan (772/1370), *et-Temhîd fi tahrîci'l-fîrû' ale'l-usûl* (thk. Muhammed Hasan Heyto), Müessesetür'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984 (*et-Temhîd*).

—, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâcî'l-usûl* [Bedâhi (922/1516)'nin şerhiyle birlikte], Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-III, Beyrut, ty (*Nihâyetü's-sûl*).

İzmîrî, Muhammed (1165/1751), *Hâşıye ale'l-Mirâti'l-usûl*, Bulak, 1258.

Kâdi Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan el- Esedâbâdî (415/1025), *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (XVII. Cilt, Şer'iyyât, nşr.: Taha Hüseyin), I-XVII, yy, ty (Bu eser. Yüksel Macit tarafından *Mutezile Hukuk Felsefesi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. İnsan yayınları, İstanbul, 2003).

Kal'acî, Muhammed Revvâs-Kuneybî, Hâmid Sâdîk, *Mu'cemu luğatî'l-fukâhâ'*, Dârun-Nefâis, Beyrut, 1408/1988.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, MÜİFV, İstanbul, 1996.

Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Darâltıcı Yorum)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 1996.

Macit, Yüksel, "Mu'tezilenin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marîfe*, III/3, Konya 2004, s.73-82.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Hâvi'l-kebîr* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-XVIII+Fihrist, Beyrut, 1414/1994.

Molla Hüsrev, (885/1481), *Mir'âtü'l-usûl şerhi Mirkâti'l-vusûl* (İzmîrî şerhiyle birlikte), Bulak, 1258.

Muhammed Süleyman Dâvûd, *Nazariyyetü'l-kîyâsi'l-usûli*, İskenderiyeye, 1304/1984.

Nesefî, Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed -Ebû'l-Berekât- (710/1310), *Serhu Hâfiziddîn en-Nesefî li-kitâbi'l-Müntehab fi usûli'l-mezheb li Muhammed b. Ömer el-Ahsîketî* (thk. Salim Öğüt), İstanbul, ty (*Serhu'l-Müntehab*).

Omerî, Nadiye Muhammed Şerîf, *el-Kiyâs fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, Hicr, Cîze, 1407/1986.

Özdemir, Metin, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı, İstanbul, 2001 (*Kötülük Problemi*):

Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (606/1210), *el-Mâhsûl fi usûli'l-fîkh* (thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), Müessesetü'r-Risâle, I-V, Beyrut, 1412/1992), (*el-Mâhsûl*).

Rahûnî, Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Mûsâ (773/1371), *Tuhfetü'l-mes'ûl fi şerhi Muhtasarı Münteha's-sûl* (Yusuf Ahdar Kayyim), Dâru'l-Bühûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâ'i't-türâs, I-IV, Dubai, 1422/2002 (*Tuhfetü'l-mes'ûl*).

Sa'dî, Abdülhakîm Abdurrahman Es'ad, *Mebâhisü'l-ilâle fi'l-kîyâs 'indel'l-usûliyyîn*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1421/2000 (*Mebâhisü'l-ilâle*).

Sadruşserî'a, Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd (747/1346), *et-Tâvdîh* (et-Telvîh'le birlikte), Sanayi Matbaası, I-II, İstanbul, 1310.

Sehârenfurî, Halil Ahmed (1346/1927), *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-XVIII, Beyrut, ty (*Bezlü'l-mechûd*).

Semerkandî, Alâuddîn Ebûbekr b. Muhammed b. Ahmed (539/1144), *Mîzânü'l-usûl fi netâci'l-ukûl* (thk. Muhammed Zekî Abdülberr), Mektebetü Dâri'i't-Türâs, Kâhire, 1418/1997 (*Mîzânü'l-usûl*).

Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed Ahmed b. Ebû Sehl (483/1091), *Usûlü's-Serahsî* (thk. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî), Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-II, Beyrut, 1414/1993 (*Usûl*).

Sübki, Takiyyüddîn Ebû'l-Hasan Takiyyüddîn b. Abdilkâfi b. Ali b. Temâm es-Sübki (756/1355)-Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (771/1369), *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1416/1995 (*el-İbhâc*).

Şa'bân, Zekiyyüddîn, *Usûlü'l-fîkhi'l-İslâmî*, Menşûrâtü Kâr Yûnis, Bingâzi, 1995.

Safîî, Muhammed b. İdris (204/820), *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), el-Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut, 1358/1939.

Şâti'bî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa b. Muhammed (790/1388), *el-Muvâfakât* (haz. Abdullah Draz), Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, I-IV, Beyrut, ty.

Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lilü'l-ahkâm*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1401/1981.

Şevkânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali (1250/1834), *İrsâdî'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdûhû, Mısır, 1359/1937 (İrsâdî'l-fuhûl).

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrahim (476/1083), *Serhu'l-Lüma'* (thk. Abdülmecîd Türkî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut, 1408/1988.

Şînkîtî, Abdullah b. İbrahim e.-Alevî, *Nesru'l-bünûd alâ Merâki's-sü'ûd*, Dâru'l-Kütûbi'l-ilmiyye, Beyrut, 1409/1988.

Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (792/1390), *et-Telvîh ale't-Tavdîh*, Sanayi Matbaası, I-II, İstanbul, 1310.

—, *Serhu'l-makâsid* (thk. Abdurrahman Umeyre), Âlemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut, 1409/1989.

“Ta'lîl”, *el-Mevsûatü'l-fîkhîyye*, XII, 318.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali (1158/1745), *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn* (thk. Ali Dehrûc-Abdullah Hâlidî-Corc Ziynetî), Metebetü Lübnân, I-II, Beyrut, 1996 (Kessâf).

Tûfî, Necmüddîn Ebu'r-Rabî' Süleyman b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd (716/1316) *Serhu Muhtasarı'r-Ravda* (Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, I-III, 1410/1990 (Serhu Muhtasar).

Urmevî, Sirâcüddîn Mahmûd (653/1255), *et-Tâhsîl mine'l-Mâhsûl* (thk. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâci), Mensûrâtü Kâr Yûnis, I-II, Bingazi, 1994 (et-Tâhsîl).

Yakuboğlu, Kenan, “Mu'tezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri”, *Marijfe*, III/3, Konya 2004, s. 315-330.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr (794/1392), *el-Bâhru'l-muhît fi usûli'l-fîkh*, Vezâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmîyye, I-VI, Kuveyt, 1413/1992 (el-Bâhru'l-muhît).

Zeydân, Abdülkerîm, *el-Vecîz fî usûli'l-fîkh*, Müessesetü'r-Risâle, Bağdad, 1407/1987 (el-Vecîz).

Zuhaylî, Vehbe, *Usûlü'l-fîkhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, I-II, Dımaşk, 1986.